

১৫৬(শ্রী)

11019

অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ইতিহাস

মালিনী গোস্বামী

অসম সাহিত্য সভা

১১০১৭

গোবিন্দ চন্দ্র গোস্বামী
৫৫৬(ম)
নং ২০/১১/২০০৩
তারিখঃ ২০/১১/২০০৩
সাহিত্য সভা, বোম্বাই

৭১০/১

অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ইতিহাস

ডক্টৰ মালিনী গোস্বামী

অসম সাহিত্য সভা

Asamat Sanskrit Charchar Itihash.

A book about the History of Sanskrit studies in Assam written by Dr. Malini Goswami and published by Sri Sailen Das, General Secretary, Asam Sahitya Sabha, Chandra Kanta Handique Bhavan, Jorhat-785001, Price Rs. 30.00 only.

© অসম সাহিত্য সভা

প্ৰকাশক :
শৈলেন দাস
প্ৰধান সম্পাদক
অসম সাহিত্য সভা
চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন
যোৰহাট-৭৮৫০০১

প্ৰথম প্ৰকাশ :
১৫ ফেব্ৰুৱাৰী ১৯৯৮ খ্ৰীষ্টাব্দ

১৫৬(১১)

মূল্য : ত্ৰিশ টকা মাথোন

প্ৰচ্ছদ পট :
শ্ৰীৰঞ্জিত গগৈ

মুদ্ৰক :
অসমী প্ৰিণ্টাৰ্ছ, বামুনীমৈদাম
গুৱাহাটী-২১

বিষয়-সূচী

প্ৰস্তাৱনা :

১

প্ৰথম অধ্যায় :

প্ৰাগ্জ্যোতিষ-কামৰূপ : পৰিচয়, প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যত প্ৰাগ্জ্যোতিষ-কামৰূপ, পুৰাণ সাহিত্যত কামৰূপৰ উল্লেখ, ঐতিহাসিক কাব্যত কামৰূপ প্ৰসঙ্গ, সংস্কৃত কাব্যত কামৰূপ, শাস্ত্ৰীয় গ্ৰন্থত কামৰূপৰ উল্লেখ, ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা।

৫

দ্বিতীয় অধ্যায় : প্ৰাচীন অসমত সংস্কৃত চৰ্চা।

১৯

তৃতীয় অধ্যায় : মধ্যযুগত সংস্কৃত চৰ্চা।

২৫

চতুৰ্থ অধ্যায় : ইয়াণ্ডাবু সন্ধিব পৰা বৰ্তমানলৈকে।

৪৩

পৰিশিষ্ট :

৫৩

Asamat Sanskrit Charchar Itihash.

A book about the History of Sanskrit studies in Assam written by Dr. Malini Goswami and published by Sri Sailen Das, General Secretary, Asam Sahitya Sabha, Chandra Kanta Handique Bhavan, Jorhat-785001, Price Rs. 30.00 only.

© অসম সাহিত্য সভা

প্রকাশক :

শৈলেন দাস

প্রধান সম্পাদক

অসম সাহিত্য সভা

চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন

যোৰহাট-৭৮৫০০১

প্রথম প্রকাশ :

১৫ ফেব্ৰুৱাৰী ১৯৯৮ খ্ৰীষ্টাব্দ

১৫৬(১৯)

মূল্য : ত্ৰিশ টকা মাথোন

প্রচ্ছদ পট :

শ্ৰীৰঞ্জিত গগৈ

মুদ্রক :

অসমী প্ৰিণ্টাৰ্ছ, বামুণীমৈদাম

গুৱাহাটী-২১

বিষয়-সূচী

প্রস্তাবনা :

১

প্রথম অধ্যায় :

প্রাগ্জ্যোতিষ-কামৰূপ : পৰিচয়, প্রাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যত প্রাগ্জ্যোতিষ-কামৰূপ, পুৰাণ সাহিত্যত কামৰূপৰ উল্লেখ, ঐতিহাসিক কাব্যত কামৰূপ প্রসঙ্গ, সংস্কৃত কাব্যত কামৰূপ, শাস্ত্ৰীয় গ্রন্থত কামৰূপৰ উল্লেখ, ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা।

৫

দ্বিতীয় অধ্যায় : প্রাচীন অসমত সংস্কৃত চৰ্চা।

১৯

তৃতীয় অধ্যায় : মধ্যযুগত সংস্কৃত চৰ্চা।

২৫

চতুর্থ অধ্যায় : ইয়াণ্ডাবু সন্ধিৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে।

৪৩

পৰিশিষ্ট :

৫৩

প্ৰধান সম্পাদকৰ একাষাৰ

ইতিহাসৰ বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন লোক উত্তৰ ভাৰত আৰু মধ্য ভাৰতৰ পৰা প্ৰব্ৰজিত হৈ অসমলৈ আহোঁতে তেওঁলোকে 'আৰ্যভাষা সংস্কৃত'কো লগত লৈ আহিছিল। ভৌম বংশীয় ৰজাসকলে সংস্কৃতক ৰাজ্যভাষা হিচাপ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। পৰৱৰ্তী সময়তো ৰাজকীয় নথি, জাননী, শাসন আদি প্ৰণয়ন কৰিবৰ বাবে তথা সাহিত্য সৃষ্টিৰ বাবেও সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। সেয়েহে অসমৰ সংস্কৃত চৰ্চাৰ ইতিহাস সম্বন্ধে এখনি গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰাৰ ওপৰত সভাৰ ১৯৯৭-৯৮ বৰ্ষৰ প্ৰকাশন উপ-সমিতিয়ে গুৰুত্ব আৰোপ কৰে আৰু গ্ৰন্থখনি প্ৰস্তুত কৰি দিয়াৰ দায়িত্ব গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপিকা, বিশিষ্ট লেখিকা ড° মালিনী গোস্বামীৰ ওপৰত অৰ্পণ কৰে। ড° গোস্বামীয়ে সভাৰ অনুৰোধ ৰক্ষা কৰি অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে গ্ৰন্থখনি প্ৰস্তুত কৰি আমাৰ হাতত অৰ্পণ কৰে। সেয়েহে আমি সভাৰ তৰফৰ পৰা তেখেতলৈ আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছোঁ। গ্ৰন্থখনি প্ৰকাশৰ ক্ষেত্ৰত আমাক সকলো সময়তে পৰামৰ্শ দিছে সভাৰ মাননীয় সভাপতি ড° নগেন শইকীয়াদেৱে। এই ছেগতে তেখেতলৈ আমাৰ শ্ৰদ্ধা জনাইছোঁ। অন্যান্য দিশত সহায় আগ বঢ়াইছে সহকাৰী সম্পাদক শ্ৰীখগেন্দ্ৰনাথ তালুকদাৰে। পাণ্ডুলিপিটো পুনৰীক্ষণ কৰি দিছে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ মুৰব্বী অধ্যাপক ড° ৰাজেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই। বাকলি পিঠিটো আকি দিছে শ্ৰীৰঞ্জিত গগৈ। গুৱাহাটীৰ অসমী প্ৰিণ্টাৰ্ছৰ স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীমান জয়ন্ত তালুকদাৰে গ্ৰন্থখনি অতি কম সময়ৰ ভিতৰত ছপা কৰি দি সভাৰ এই উদ্দেশ্য ফলৱতী হোৱাত সহায় কৰিছে। তেওঁলোক আটাইলৈ আমি আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জনাইছোঁ।

“অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ইতিহাস” অসমীয়া ভাষাত প্ৰকাশিত এই বিষয়ক প্ৰথম গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থখনিৰে সকলো শ্ৰেণীৰ পাঠক সমাজৰ পৰা সমাদৰ লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'লে আমাৰ চেষ্টা সাৰ্থক হোৱা বুলি ভাবিম।

১৫ ফেব্ৰুৱাৰী ১৯৯৮ খ্ৰীষ্টাব্দ

চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন

যোৰহাট-৭৮৫০০১

শ্ৰীশৈলেন দাস

প্ৰধান সম্পাদক

অসম সাহিত্য সভা

কৃতজ্ঞতা স্বীকাৰ

অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ চমু ইতিহাস এই গ্ৰন্থখনত আলোচনা কৰা হৈছে। গ্ৰন্থখন প্ৰস্তুত কৰিবলৈ দি আৰু প্ৰকাশ কৰাৰ দায়িত্ব লৈ অসম সাহিত্য সভাই আমাক কৃতজ্ঞতাৰ পাশত আবদ্ধ কৰালে। সভাৰ মাননীয় সভাপতি অধ্যাপক ড° নগেন শইকীয়া, প্ৰধান সম্পাদক শ্ৰীশৈলেন দাস আৰু সভাৰ সংশ্লিষ্ট কৰ্মকৰ্তাসকললৈ সন্মানপূৰ্বক ধন্যবাদ জনালোঁ। গ্ৰন্থখনৰ বাবে বহু সমল আমাৰ পূৰ্বসূৰী লেখকসকলৰ ৰচনাৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰিব লগীয়া হৈছে। সেই সকলো বিদ্বান লোকৰ ওচৰত ঋণ স্বীকাৰ কৰিলোঁ। অধ্যাপক ড° যুকুন্দমাধৱ শৰ্মা, অধ্যাপক ড° নৰেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা প্ৰমুখ্যে দুই এজন বয়োজ্যেষ্ঠ বিজ্ঞ লোকৰ স্মৃতিৰ পৰাও কিছু তথ্যৰ সন্ভেদ পোৱা গৈছিল। তেখেতসকললৈ আমাৰ ভক্তিপূৰ্ণ কৃতজ্ঞতা জনালোঁ। অধ্যাপক ড° শৈলেন ভৰালী আৰু অধ্যাপক ড° ৰাজেন্দ্ৰনাথ শৰ্মালৈ শ্ৰদ্ধাপূৰ্বক ধন্যবাদ জনালোঁ। গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতাত্ত্বিক অধ্যয়ন বিভাগ, কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি, কামৰূপ সংস্কৃত সঙ্গীৰনী সভা আদি অনুষ্ঠানৰ হাতে-লিখা পুথি সংৰক্ষণ বিভাগৰ লগত জড়িত সকলোলৈকে ধন্যবাদ জনালোঁ।

মালিনী গোস্বামী

নৱগিৰি পথ
গুৱাহাটী-৩

প্ৰস্তাৱনা

কালিকাপুৰাণত কোৱা হৈছে—বিষ্ণুৰ নিৰ্দেশত বিদেহৰ ৰাজকুমাৰ নৰকে প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ আক্ৰমণ কৰে। তাৰ অধিপতি ঘটক নামৰ অসুৰক বধ কৰে। অধিবাসী কিৰাটসকলক সাগৰৰ তীৰ পৰ্যন্ত অপসাৰণ কৰে। দিক্ৰবাসিনীক পুনৰ সুস্থিৰ কৰে আৰু প্ৰাগজ্যোতিষত নিজ ৰাজ্য স্থাপন কৰে (অধ্যায় ৩৮)। যদিও পৌৰাণিক কাহিনীৰূপে উত্থাপিত, তথাপি নৰকৰ প্ৰাগজ্যোতিষ আগমনৰ কাহিনীতে এই দেশত প্ৰথম আৰ্য্য সভ্যতা প্ৰৱেশৰ সন্ভেদ পোৱা যায়। অৱশ্যে শতপথ ব্ৰাহ্মণত বিদেঘমাথৰ্যই^১ যজ্ঞীয় অগ্নি সদানীৰা বা কৰতোয়া নদী পাৰ হৈ পূব দিশলৈ নিয়া কাহিনীয়ে কৰতোয়াৰ পূবে আৰ্য্যসংস্কৃতি প্ৰবেশৰ ইঙ্গিত বহন কৰে যদিও শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ উক্ত বৰ্ণনাৰ অৰ্থ সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ নথকা নহয়।^২ নৰক, ভগদত্ত, বজ্ৰদত্ত আদি প্ৰাগজ্যোতিষ নৃপতিৰ বিষয়ে কোনো ঐতিহাসিক তথ্য পাবলৈ নাই। ইতিহাসকাৰসকলে খৃষ্টাব্দৰ পঞ্চম শতিকাৰ পৰাহে প্ৰাগজ্যোতিষৰ ইতিহাস ৰচনা কৰিছে। কেৱল নৰকেই নহয়, ইতিহাসৰ বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন লোক উত্তৰ আৰু মধ্যভাৰতৰ পৰা প্ৰাগজ্যোতিষলৈ আহোঁতে তেওঁলোকে আৰ্য্য ভাষা সংস্কৃত লগত লৈ আহিছিল। নৰকৰ উত্তৰ-পূবৰ বুলি পৰিচিত ভৌমবংশীয় ৰজাসকলে সংস্কৃত ভাষাক ৰাজভাষা ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সেই কথা ৰজাসকলে প্ৰণয়ন কৰা শৈল আৰু তাম্ৰ শাসনসমূহে প্ৰমাণ কৰে।

সেই সময়ত লৌকিক স্তৰত স্থানীয় যি ভাষা প্ৰচলিত আছিল তাক পণ্ডিতসকলে ইন্দো-চীন ভাষা-গোষ্ঠীভুক্ত মন-খ্মেৰ পৰিয়ালৰ এক ভাষা বুলি কৈছে আৰু পণ্ডিতসকলে তাক অষ্ট্ৰিক ভাষা নাম দিছে।^৩ এই লৌকিক ভাষাৰ সমান্তৰাল ভাৱে সংস্কৃত ভাষা দুটা উদ্দেশ্যত ব্যৱহাৰ হৈ থাকিল—ৰাজকীয় নথি, জাননী, শাসন আদি প্ৰণয়ন কৰিবৰ বাবে আৰু সাহিত্য-সৃষ্টিৰ বাবে। পৰৱৰ্তী যুগত সংস্কৃত ভাষা ৰাজকীয় ব্যৱহাৰৰ পৰা বাদ পৰিল যদিও সাহিত্য-সৃষ্টিৰ বাবে সেই ভাষা অদ্যাবধি ব্যৱহাৰ হৈ আছে। মাত্ৰ বিভিন্ন যুগত এই ভাষাৰ পৰিসৰ, ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰ আৰু এই ভাষাত ৰচিত সাহিত্যৰ স্বৰূপ সলনি হৈ আছে।

অসমৰ ইতিহাসক তিনিটা যুগত ভগোৱা হৈছে—প্ৰাচীন যুগ, মধ্যযুগ আৰু আধুনিক যুগ। খৃষ্টাব্দৰ দ্বাদশ শতিকালৈকে প্ৰাচীন যুগ, ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা অষ্টাদশ শতিকালৈকে মধ্যযুগ আৰু ঊনবিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিৰে পৰা আধুনিক যুগ বুলি ধৰা হয়। অসমৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু সাহিত্যৰ ইতিহাস প্ৰণেতা, সকলোও এনে যুগ বিভাজন মানি চলিছে।^৪ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰতো এনে যুগ বিভাজন প্ৰযোজ্য হ'ব পাৰে। কিয়নো এই তিনিটা যুগৰ ৰাজনৈতিক বাতাবৰণ

বেলেগ বেলেগ। তিনিওটা যুগৰ সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় পৰিবেশ বেলেগ বেলেগ। সেয়েহে তিনিওটা যুগৰ সুকীয়া সুকীয়া কালিক বৈশিষ্ট্যসমূহে সমসাময়িক সাহিত্যক প্ৰভাৱিত কৰিছে। বিভিন্ন সময়ত অসমত ৰচিত সংস্কৃত সাহিত্যতো সেই বৈশিষ্ট্যসমূহ প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা যায়।

প্ৰাচীন যুগটোত ৰচিত ধৰ্মীয় সাহিত্যৰ অধিক গ্ৰন্থ পোৱা যায়। ধৰ্মনিৰপেক্ষ যি দুই এখন গ্ৰন্থ পোৱা যায় তাৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে তেনে গ্ৰন্থও সেই যুগত ৰচনা কৰা হৈছিল। কিন্তু ধৰ্মীয় সাহিত্যখিনি সংৰক্ষণশীলতাৰ মাজত সযতনে ৰক্ষিত হোৱা বাবে সেইখিনি সাহিত্যৰ ভালেমান গ্ৰন্থ আজিৰ যুগলৈকে বৰ্ত্তি আছে। কিন্তু কাব্য-নাটকাদি জনপ্ৰিয় সাহিত্যখিনি কালৰ সোঁতত বিলুপ্ত হ'ল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। এই সময়ছোৱাত তত্ত্বৰ ব্যাপক চৰ্চা হৈছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। কিয়নো সেই যুগত ৰচিত ভালেকেইখন শাস্ত্ৰ আৰু বৌদ্ধ তত্ত্বৰ সন্বেদ পোৱা যায়। যদিও ৰাজকীয় শাসনসমূহত ভৌমবংশীয় কেইজনমান ৰজাক সুৰসিক, কবি, কলাকুশলী বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে তথাপি তেওঁলোকৰ ভনীতা অথবা প্ৰশস্তিযুক্ত কোনো কাব্য পাবলৈ নাই। যি কেইজন ৰাজবংশৰ গ্ৰন্থপ্ৰণেতাৰ নাম পোৱা যায় তেওঁলোকো ধৰ্মীয় গ্ৰন্থৰ লগতহে জড়িত। সেয়েহে ক'ব পাৰি, প্ৰাচীন অসমত এই যুগটোত সাহিত্যৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল প্ৰধানকৈ ধৰ্মাচাৰ্য্যসকল। কামৰূপীয়া স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ এক সুকীয়া ধাৰা এই যুগটোতে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল আৰু নিজস্ব বৈশিষ্ট্যৰে সৈতে এই শাখাটো মধ্যযুগলৈকে অব্যাহত আছিল আৰু বৰ্ত্তমানো সেইবোৰ গ্ৰন্থই অসমীয়া মানুহৰ সামাজিক জীৱন পৰিচালনা কৰি আছে। প্ৰাচীন যুগটোৰ সুন্দৰতম সৃষ্টি হৈছে ৰাজশাসনাৱলী। সকলো সাহিত্য সুলভ গুণেৰে মণ্ডিত তাম্ৰশাসন আৰু শৈলশাসন খিনি নিঃসন্দেহে উচ্চ মানৰ সাহিত্যকলাৰ নিদৰ্শন।

আনহাতেদি মধ্যযুগৰ সাহিত্যখিনিত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ সুস্পষ্ট। শ্ৰীশংকৰদেৱৰ নেতৃত্বত গঢ় লৈ উঠা নৱবৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ অন্যতম কাৰ্যসূচী আছিল বৈষ্ণৱ সাহিত্য সৃষ্টি। সেই অনুপ্ৰেৰণাতে এদল বৈষ্ণৱ সাহিত্যিকে বুজন পৰিমাণৰ সাহিত্য সৃষ্টি কৰিছিল যদিও তৎকালীন প্ৰয়োজনীয়তাৰ বাবে সেইবোৰ অসমীয়া ভাষাতে ৰচা হৈছিল। তেওঁলোকৰ তেনে সংকল্পৰ কথা অনন্ত কন্দলিয়ে কৈছে যে এনেদৰে 'যদিও সংস্কৃত শ্লোক আমি ভালদৰে লিখিব পাৰো তথাপি স্ত্ৰী-শূদ্ৰই বুজিব পৰাকৈ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ পৰম তত্ত্ববোৰ, অসমীয়া পদতহে ৰচনা কৰিম।' * সেয়েহে সেই যুগত ওপজা প্ৰতিভা আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওপৰত থকা তেওঁলোকৰ পাণ্ডিত্যলৈ চাই অসমত সংস্কৃত সাহিত্য যিমান খিনি সৃষ্টি হ'ব লাগিছিল সিমান খিনি নহ'লগৈ। তথাপি এই যুগটোত ৰচিত সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ পৰিমাণ উলাই কৰিব পৰা নাযায়। মধ্যযুগত শব্দ, ছন্দ, ব্যাকৰণ আদি বিভিন্ন শাস্ত্ৰ প্ৰণয়নৰ উদ্যোগ চকুত লগা। সৰ্বভাৰতীয় প্ৰখ্যাত সংস্কৃত কাব্যকাৰ সকলৰ কাব্য পঠন-

পাঠনৰ উৎসাহো লক্ষণীয়। কাৰণ এই যুগটোত একাধিক সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ ভাষা প্ৰণীত হৈছে। এই যুগত ৰচিত বৌদ্ধতত্ত্বৰ সন্বেদ পোৱা হোৱা নাই। শাস্ত্ৰ গ্ৰন্থ কম পৰিমাণত ৰচিত হৈছিল। এই যুগটোক স্মৃতিৰ যুগ বুলি ক'ব পাৰি। বংগদেশৰ শক্তিশালী স্মৃতিকাৰসকলৰ প্ৰভাৱে এই সময়তে অসমৰ ধৰ্মীয় সংস্কৃতিক গ্ৰাস কৰাৰ উপক্ৰম হৈছিল। বিশেষকৈ ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্য্য প্ৰমুখ্যে ভালেকেইজন বংগীয় স্মৃতিকাৰৰ নব্য সিদ্ধান্তৰ প্ৰভাৱ অসমৰ ধৰ্মীয় জীৱনত বাৰুকৈ পৰিছিল। তেনে অৱস্থাত কামৰূপীয়া ধাৰাৰ পণ্ডিতসকলে বংগদেশৰ স্মৰ্ত্ত পণ্ডিতৰ মতৰ বিৰুদ্ধে প্ৰবল যুক্তিসহ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ প্ৰতিবাদ উত্থাপন কৰি সেই মত খণ্ডন কৰি প্ৰাচীন মতৰ যথার্থতা প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ উঠি পৰি লাগিছিল। তাৰ বাবে এদল স্মৃতিনিবন্ধকাৰে কামৰূপী প্ৰাচীন ধাৰাৰ সমৰ্থনত অনেক গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰি উলিয়াইছিল। এনেদৰে দেখা যায় যে মধ্যযুগৰ সাহিত্যত দুটা প্ৰধান শাখা বৈষ্ণৱ সাহিত্য আৰু স্মৃতিশাস্ত্ৰ—প্ৰধানকৈ অনুপ্ৰেৰণাজনিত আৰু প্ৰয়োজন-সাপেক্ষ সাহিত্য আছিল। এই যুগত সংস্কৃত সাহিত্য ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাত ঠন ধৰি উঠিছিল। কোচ আৰু আহোম বংশৰ বিদ্যোৎসাহী ৰজাসকল সংস্কৃত চৰ্চাৰ প্ৰতি আগ্ৰহী আছিল।

আনহাতে, তৃতীয় যুগটোত সংস্কৃত চৰ্চাৰ গতি মন্থৰ হৈছে যদিও যিখিনি সাহিত্য সৃষ্টি হৈছে সেইখিনিও লেখত লবলগীয়া আৰু স্বকীয় বৈশিষ্ট্যৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই যুগত ভালেকেইজন সংস্কৃতজ্ঞ লোকৰ চিন্তাত ইংৰাজী শিক্ষাৰ প্ৰভাৱ পৰা লক্ষ্য কৰা যায়। তেখেতসকলৰ সংস্কৃত ৰচনাত প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য উভয় দেশৰে দৰ্শন, আদৰ্শ আৰু কাব্যতত্ত্বৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিছে। এই যুগটোত সংস্কৃতত ভালেমান লঘু ৰচনাৰ সৃষ্টি হৈছে। সেইবোৰৰ বিষয়বস্তু বিক্ষিপ্ত আৰু বহুমুখী। স্মৃতিশাস্ত্ৰ ৰচনাৰ পৰম্পৰাত যতি পৰিছে। তাৰ সলনি আধুনিক সাহিত্যৰ গল্প, উপন্যাস আদিৰ ভঙ্গীত সংস্কৃত সাহিত্য সৃষ্টিৰ প্ৰৱণতা ধৰা পৰিছে। প্ৰাচীন বিষয়বস্তুৰে নতুন ৰীতিত আৰু কেতিয়াবা নতুন বিষয়বস্তুৰে প্ৰাচীন ৰীতিত কাব্য-কবিতা উপন্যাসাদি ৰচনা কৰা হৈছে। প্ৰাচীন যুগত ধৰ্মাচাৰ্য্যসকলৰ আৰু মধ্যযুগত ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাৰ বিপৰীতে এই যুগটোত ব্যক্তিগত উদ্যোগতহে সংস্কৃত গ্ৰন্থ ৰচনা হোৱা দেখা যায়।

তিনিওটা যুগৰ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ ধৰা পৰাকৈ বৰ্ত্তমানৰ এই আঁচনিত তিনিওটা যুগৰ সৃষ্টিখিনি তিনিভাগ কৰি আলোচনা কৰা হৈছে। প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যত প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপে সদায় গুৰুত্বপূৰ্ণ উল্লেখ লাভ কৰি আহিছে। মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ পৰা আৰম্ভ কৰি একাধিক বাৰ মূল ভূমিৰ ৰাজনৈতিক দৃশ্যপটত প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপে বিভিন্ন ভূমিকা সম্পাদন কৰি আহিছে। ভাৰতীয় ধৰ্মীয় ইতিহাসত কামৰূপ ৰাজ্যই এক স্বকীয় স্থান লাভ কৰি আহিছে। মূল ভূমিৰ

বিভিন্ন ৰাজ্যৰ শাসনকৰ্তাসকলৰ লগত প্ৰাগজ্যোতিষৰ ৰাজন্যবৰ্গৰ ৰাজনৈতিক, কূটনৈতিক তথা বৈবাহিক সম্বন্ধ স্থাপনৰ প্ৰসঙ্গত যি বৰ্ণনা সংস্কৃত গ্ৰন্থসমূহে আগবঢ়াই থৈ গৈছে সেইবোৰ প্ৰাচীন অসমৰ আৰ্থ-সামাজিক অৱস্থাৰ অধ্যয়নৰ বাবে অতি আৱশ্যকীয় সমল। বৰ্তমান গ্ৰন্থৰ শিৰোনামাৰ তলত সেই সমূহ তথা বিতং ভাৱে আলোচনা কৰাৰ অৱসৰ নাই। তথাপি ইতিহাস আৰু সমাজবিজ্ঞানৰ ছাত্ৰৰ কামত আহিব পাৰে বুলি ভাবি সমল সমূহৰ উৎস নিৰ্দেশ কৰিব পৰাকৈ এটি প্ৰবন্ধ যুগতাই ইয়াত সংযোগ কৰা হৈছে।

পৰৱৰ্ত্তী অধ্যায়সমূহৰ আলোচনাৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হ'ব যে প্ৰাচীন কালৰে পৰা অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ এক অনুকূল পৰিবেশ গঢ়ি উঠিছিল আৰু ফলত গ্ৰন্থ ৰচনাৰ এক সবল পৰম্পৰা প্ৰচলিত হৈছিল। কিন্তু এই ঠাইৰ প্ৰতিকূল প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ, অস্থায়ী লিখন সামগ্ৰী, উত্তৰাধিকাৰীৰ অজ্ঞতা আদি অনেক কাৰণত অনেক গ্ৰন্থ লুপ্ত হৈ গ'ল। যিখিনি সম্পূৰ্ণ বা খণ্ডিতৰূপত এতিয়াও বৰ্ত্তি আছে, সেইখিনিৰো বহুবোৰ নিৰ্দিষ্ট এটা সময় বিন্দুত ৰচিত হৈছিল বুলি দেখুৱাই দিয়াত অসুবিধা হয় এই কাৰণতে যে উপযুক্ত তথ্যপাতিৰ অভাৱত সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত বহু গ্ৰন্থৰ ৰচনাকাল এতিয়াও স্থিৰ কৰিব পৰা হোৱা নাই। আৰু প্ৰায় একে কাৰণতে অনেক গ্ৰন্থ প্ৰণেতাৰ পৰিচয় সম্পৰ্কে শেষ সিদ্ধান্ত ঘোষিত হোৱা নাই। তদুপৰি অনেক গ্ৰন্থ লোকশ্ৰুতিতহে বৰ্ত্তি আছে। বৰ্ত্তমানৰ এই ৰচনাত তেনে সকলো গ্ৰন্থ আৰু গ্ৰন্থকাৰক সামৰি ল'বলৈ যত্ন কৰা হৈছে যদিও অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ খতিয়ান সম্পূৰ্ণ হৈছে বুলি নিৰ্ভয়ে দাবী কৰিব নোৱাৰি। বহুদিন আগতে পঢ়ি থোৱা বা নাম শুনা বহু গ্ৰন্থ বৰ্ত্তমান দুপ্ৰাপ্য হৈ পৰিছে। উনবিংশ শতিকাৰ শেষ ভাগত বা কুৰি শতিকাৰ আগভাগত মুদ্ৰিত বহু গ্ৰন্থৰ পুনৰ্মুদ্ৰন হোৱা নাই। ব্যক্তিগত আৰু পুথিভঁৰালৰ সংগ্ৰহো সম্পূৰ্ণ নহয় আৰু বহু গ্ৰন্থৰ খবৰ হাতেলিখা পুথিৰ পৰা গোটাৰ লগীয়া হৈছে। এই সকলোবোৰৰ বাবে অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ইতিহাস সম্পূৰ্ণ বুলি কোৱাৰ সাহস গোটাৰ নোৱাৰি; তাৰ বাবে লেখিকা মাৰ্জনাপ্ৰাৰ্থী।

প্ৰথম অধ্যায়

প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপ : পৰিচয়

ভাৰতবৰ্ষৰ পূৰ্ব প্ৰান্তত অৱস্থিত অসমদেশ প্ৰাচীন কালত প্ৰাগজ্যোতিষ আৰু কামৰূপ নামেৰে প্ৰসিদ্ধ আছিল। লৌহিত্য নদৰ পাৰত অৱস্থিত এই দেশৰ সীমা নিৰূপণ কৰি যোগিনীতন্ত্ৰই কৈছে—‘কৰতোয়া নদীৰ পৰা দিক্ৰবাসিনী পৰ্যন্ত কামৰূপ ৰাজ্য। উত্তৰফালে কাঞ্চনজংঘা, পশ্চিমে কৰতোয়া নদী, পূবে তীৰ্থশ্ৰেষ্ঠা দিম্বুনদী আৰু দক্ষিণে ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু লাক্ষা নদীৰ সংগম স্থানলৈকে বিস্তৃত এই ভূভাগ কামৰূপ বুলি সকলো শাস্ত্ৰতে প্ৰসিদ্ধ।’^১ একেদৰে কালিকাপুৰাণেও কামৰূপ ৰাজ্যৰ প্ৰাকৃতিক অৱস্থিতি বৰ্ণাই কৈছে ‘কৰতোয়া নদীৰ পূবে দিক্ৰবাসিনীলৈকে কামৰূপ ৰাজ্যৰ অৱস্থিতি’।^২ সেইমতে প্ৰাগজ্যোতিষ বা কামৰূপ ৰাজ্যই বৰ্ত্তমান অসমৰ উপৰিও পশ্চিমে উত্তৰবঙ্গ আৰু বাংলাদেশৰ পূৰ্বৰ কিছু অংশ আৰু পূবে তিব্বতৰ সীমালৈকে বিয়পি থকা পৰ্বতমালাকো সামৰি লৈছিল। অৱশ্যে ইতিহাসৰ সকলো সময়তে এই সীমা স্থিৰ হৈ থকা নাই। বেলেগ বেলেগ সময়ত এই ভূখণ্ডৰ নাম আৰু সীমা সলনি হৈছে। কামৰূপ ৰাজ্যৰ বিস্তৃতিৰ পৰিমাণ দেখুৱাই যোগিনীতন্ত্ৰত কোৱা হৈছে, ‘দীঘে এশ যোজন আৰু প্ৰস্থই ত্ৰিশ যোজন বিয়পি থকা ত্ৰিকোণাকাৰ উত্তম ঠাইখনেই কামৰূপ দেশ বুলি জানিবা।’^৩ কালিকাপুৰাণেও এই উক্তি সমৰ্থন কৰিছে (৫১. ৭৬-৭৭)।

প্ৰাগজ্যোতিষ নামৰ তাৎপৰ্য্য ব্যাখ্যা কৰি কালিকাপুৰাণে কৈছে—‘অত্ৰৈৰ হি স্থিতো ব্ৰহ্মা প্ৰাণ্ডনক্ষত্ৰং সসৰ্জ হ। ততঃ প্ৰাগজ্যোতিষাখ্যেয়ং পুৰী শত্ৰুপুৰী সমা’। এই ঠাইতেই বহি স্বয়ং ব্ৰহ্মাই প্ৰথম নক্ষত্ৰটো সৃষ্টি কৰিছিল। সেয়ে এই ঠাইৰ নাম প্ৰাগজ্যোতিষ হ’ল। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতত প্ৰাগজ্যোতিষ নামেৰে এই ঠাইৰ পৰিচয় দিয়া হৈছে যদিও পৰৱৰ্ত্তী কালৰ সাহিত্যত এই ঠাইক কেতিয়াবা কামৰূপ বুলিও উল্লেখ কৰা হৈছে। এতিয়ালৈকে আৱিস্কৃত তথ্যৰ ভিতৰত চতুৰ্থ শতিকাৰ সমুদ্ৰগুপ্তৰ প্ৰয়াগ প্ৰশস্তিতে কামৰূপ শব্দৰ প্ৰাচীনতম উল্লেখ পোৱা যায়।^৪ কালিকা পুৰাণত কামৰূপ নামৰ সাৰ্থকতা বিবেচনা কৰি কোৱা হৈছে যে, ‘মহাদেৱৰ তৃতীয় নয়নৰ অগ্নিৰ দ্বাৰা দক্ষ হোৱা কামদেৱে পুনৰ শত্ৰুৰ অনুগ্ৰহত এই ঠাইতেই পূৰ্বৰূপ পাইছিল। সেয়েহে এই দেশৰ নাম কামৰূপ হ’ল—‘শত্ৰুনেত্ৰাগ্নিনিৰ্দ্দক্ষঃ কামঃ শত্ৰোৰণুগ্ৰহাত্। তত্র ৰূপং যতঃ প্ৰাপ কামৰূপং ততোহভূত’ (কালিকা ৫১. ৭৮)। প্ৰাগজ্যোতিষ বা কামৰূপৰ মধ্যভাগত অৱস্থিত

বিভিন্ন ৰাজ্যৰ শাসনকৰ্তাসকলৰ লগত প্ৰাগজ্যোতিষৰ ৰাজন্যবৰ্গৰ ৰাজনৈতিক, কূটনৈতিক তথা বৈবাহিক সম্বন্ধ স্থাপনৰ প্ৰসঙ্গত যি বৰ্ণনা সংস্কৃত গ্ৰন্থসমূহে আগবঢ়াই থৈ গৈছে সেইবোৰ প্ৰাচীন অসমৰ আৰ্থ-সামাজিক অৱস্থাৰ অধ্যয়নৰ বাবে অতি আৱশ্যকীয় সমল। বৰ্তমান গ্ৰন্থৰ শিৰোনামাৰ তলত সেই সমূহ তথ্য বিতং ভাৱে আলোচনা কৰাৰ অৱসৰ নাই। তথাপি ইতিহাস আৰু সমাজবিজ্ঞানৰ ছাত্ৰৰ কামত আহিব পাৰে বুলি ভাবি সমল সমূহৰ উৎস নিৰ্দেশ কৰিব পৰাকৈ এটি প্ৰবন্ধ যুগতাই ইয়াত সংযোগ কৰা হৈছে।

পৰৱৰ্ত্তী অধ্যায়সমূহৰ আলোচনাৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হ'ব যে প্ৰাচীন কালৰে পৰা অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ এক অনুকূল পৰিবেশ গঢ়ি উঠিছিল আৰু ফলত গ্ৰন্থ ৰচনাৰ এক সবল পৰম্পৰা প্ৰচলিত হৈছিল। কিন্তু এই ঠাইৰ প্ৰতিকূল প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ, অস্থায়ী লিখন সামগ্ৰী, উত্তৰাধিকাৰীৰ অজ্ঞতা আদি অনেক কাৰণত অনেক গ্ৰন্থ লুপ্ত হৈ গ'ল। যিখিনি সম্পূৰ্ণ বা খণ্ডিতৰূপত এতিয়াও বৰ্ত্তি আছে, সেইখিনিৰো বহুবোৰ নিৰ্দিষ্ট এটা সময় বিন্দুত ৰচিত হৈছিল বুলি দেখুৱাই দিয়াত অসুবিধা হয় এই কাৰণতে যে উপযুক্ত তথ্যপাতিৰ অভাৱত সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত বহু গ্ৰন্থৰ ৰচনাকাল এতিয়াও স্থিৰ কৰিব পৰা হোৱা নাই। আৰু প্ৰায় একে কাৰণতে অনেক গ্ৰন্থ প্ৰণেতাৰ পৰিচয় সম্পৰ্কে শেষ সিদ্ধান্ত ঘোষিত হোৱা নাই। তদুপৰি অনেক গ্ৰন্থ লোকশ্ৰুতিতহে বৰ্ত্তি আছে। বৰ্ত্তমানৰ এই ৰচনাত তেনে সকলো গ্ৰন্থ আৰু গ্ৰন্থকাৰক সামৰি ল'বলৈ যত্ন কৰা হৈছে যদিও অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ খতিয়ান সম্পূৰ্ণ হৈছে বুলি নিৰ্ভয়ে দাবী কৰিব নোৱাৰি। বহুদিন আগতে পঢ়ি থোৱা বা নাম শুনা বহু গ্ৰন্থ বৰ্ত্তমান দুষ্প্ৰাপ্য হৈ পৰিছে। উনবিংশ শতিকাৰ শেষ ভাগত বা কুৰি শতিকাৰ আগভাগত মুদ্ৰিত বহু গ্ৰন্থৰ পুনৰ্মুদ্ৰন হোৱা নাই। ব্যক্তিগত আৰু পুথিভঁৰালৰ সংগ্ৰহো সম্পূৰ্ণ নহয় আৰু বহু গ্ৰন্থৰ খবৰ হাতেলিখা পুথিৰ পৰা গোটাব লগীয়া হৈছে। এই সকলোবোৰৰ বাবে অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ইতিহাস সম্পূৰ্ণ বুলি কোৱাৰ সাহস গোটাব নোৱাৰি; তাৰ বাবে লেখিকা মাৰ্জনাপ্ৰাৰ্থী।

প্ৰথম অধ্যায়

প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপ : পৰিচয়

ভাৰতবৰ্ষৰ পূৰ্ব প্ৰান্তত অৱস্থিত অসমদেশ প্ৰাচীন কালত প্ৰাগজ্যোতিষ আৰু কামৰূপ নামেৰে প্ৰসিদ্ধ আছিল। লৌহিত্য নদৰ পাৰত অৱস্থিত এই দেশৰ সীমা নিৰূপণ কৰি যোগিনীতন্ত্ৰই কৈছে—‘কৰতোয়া নদীৰ পৰা দিক্ৰবাসিনী পৰ্যন্ত কামৰূপ ৰাজ্য। উত্তৰফালে কাঞ্চনজংঘা, পশ্চিমে কৰতোয়া নদী, পূৱে তীৰ্থশ্ৰেষ্ঠা দিক্ষুনদী আৰু দক্ষিণে ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু লাক্ষা নদীৰ সংগম স্থানলৈকে বিস্তৃত এই ভূভাগ কামৰূপ বুলি সকলো শাস্ত্ৰতে প্ৰসিদ্ধ।’^১ একেদৰে কালিকাপুৰাণেও কামৰূপ ৰাজ্যৰ প্ৰাকৃতিক অৱস্থিতি বৰ্ণাই কৈছে ‘কৰতোয়া নদীৰ পূৱে দিক্ৰবাসিনীলৈকে কামৰূপ ৰাজ্যৰ অৱস্থিতি’।^২ সেইমতে প্ৰাগজ্যোতিষ বা কামৰূপ ৰাজ্যই বৰ্ত্তমান অসমৰ উপৰিও পশ্চিমে উত্তৰবঙ্গ আৰু বাংলাদেশৰ পূৰ্বৰ কিছু অংশ আৰু পূৱে তিব্বতৰ সীমালৈকে বিয়পি থকা পৰ্বতমালাকো সামৰি লৈছিল। অৱশ্যে ইতিহাসৰ সকলো সময়তে এই সীমা স্থিৰ হৈ থকা নাই। বেলেগ বেলেগ সময়ত এই ভূখণ্ডৰ নাম আৰু সীমা সলনি হৈছে। কামৰূপ ৰাজ্যৰ বিস্তৃতিৰ পৰিমাণ দেখুৱাই যোগিনীতন্ত্ৰত কোৱা হৈছে, ‘দীঘে এশ যোজন আৰু প্ৰস্থই ত্ৰিশ যোজন বিয়পি থকা ত্ৰিকোণাকাৰ উত্তম ঠাইখনেই কামৰূপ দেশ বুলি জানিবা।’^৩ কালিকাপুৰাণেও এই উক্তি সমৰ্থন কৰিছে (৫১. ৭৬-৭৭)।

প্ৰাগজ্যোতিষ নামৰ তাৎপৰ্য্য ব্যাখ্যা কৰি কালিকাপুৰাণে কৈছে—‘অত্ৰৈৰ হি স্থিতো ব্ৰহ্মা প্ৰাণ্ডনক্ষত্ৰং সসৰ্জ হ। ততঃ প্ৰাগজ্যোতিষাখ্যেয়ং পুৰী শত্ৰুপুৰী সমা’। এই ঠাইতেই বহি স্বয়ং ব্ৰহ্মাই প্ৰথম নক্ষত্ৰটো সৃষ্টি কৰিছিল। সেয়ে এই ঠাইৰ নাম প্ৰাগজ্যোতিষ হ’ল। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতত প্ৰাগজ্যোতিষ নামেৰে এই ঠাইৰ পৰিচয় দিয়া হৈছে যদিও পৰৱৰ্ত্তী কালৰ সাহিত্যত এই ঠাইক কেতিয়াবা কামৰূপ বুলিও উল্লেখ কৰা হৈছে। এতিয়ালৈকে আৱিস্কৃত তথ্যৰ ভিতৰত চতুৰ্থ শতিকাৰ সমুদ্ৰগুপ্তৰ প্ৰয়াগ প্ৰশস্তিতে কামৰূপ শব্দৰ প্ৰাচীনতম উল্লেখ পোৱা যায়।^৪ কালিকা পুৰাণত কামৰূপ নামৰ সাৰ্থকতা বিবেচনা কৰি কোৱা হৈছে যে, ‘মহাদেৱৰ তৃতীয়-নয়নৰ অগ্নিৰ দ্বাৰা দক্ষ হোৱা কামদেৱে পুনৰ শম্ভুৰ অনুগ্ৰহত এই ঠাইতেই পূৰ্বৰূপ পাইছিল। সেয়েহে এই দেশৰ নাম কামৰূপ হ’ল—‘শম্ভুনেত্ৰাগ্নিনিৰ্দন্ধঃ কামঃ শম্ভোৰণুগ্ৰহাত্। তত্র ৰূপং যতঃ প্ৰাপ কামৰূপং ততোহভূত্’ (কালিকা ৫১. ৭৮)। প্ৰাগজ্যোতিষ বা কামৰূপৰ মধ্যভাগত অৱস্থিত

প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ এই দেশৰ ৰাজধানী আছিল—কামৰূপস্য মধ্যগং প্ৰাগজ্যোতিষ পুৰম্ (কালিকা ৩৮. ১০০)। এই নগৰী কৰতোয়া, ললিতা আৰু কান্তাৰ মাজত অৱস্থিত আছিল (কা. পুঃ ৩৮. ১০৮)। চাৰিওফালে পাহাৰে বেষ্টিত আৰু ঘন হাবিৰে আবৃত কামৰূপ ৰাজ্য ভাৰতৰ আন ঠাইৰ লোকৰ বাবে দুৰ্গম আছিল। সেয়েহে মহাভাৰতত কোৱা হৈছে—‘প্ৰাগজ্যোতিষং নাম বভূৰ দুৰ্গং পুৰং ঘোৰমসুৰানামসহ্যম্’। পুৰাণসমূহতো এই দুৰ্গম স্থানৰ উল্লেখ কৰি কৈছে— গিৰি দুৰ্গেঃ শত্ৰুদুৰ্গৈৰ্জলাগ্ৰানিল দুৰ্গমম্। মুৰপাশায়ুতৈৰ্যোৰৈৰ্দ্ৰুড়ে সৰ্বত আবৃতম্ (ভাগৱত. ১০. ৫৯. ৩)। এই দেশ গিৰি দুৰ্গ, অশ্বদুৰ্গ, জলদুৰ্গ, অগ্নিদুৰ্গ আৰু অনিলদুৰ্গৰে পৰিবেষ্টিত। মুৰদানৱৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত পাশেৰে এই ঠাইৰ চাৰিওদিশ অতি দৃঢ় ভাৱে আবৃত আছিল। সেয়েহে এই দেশৰ জন সংস্কৃতিক আৰ্য্য সংস্কৃতিয়ে সম্পূৰ্ণৰূপে গ্ৰাস কৰিব নোৱাৰিলে। এই দেশৰ সংস্কৃতি আৰু পৰম্পৰা আৰ্য্যৱৰ্ত্তৰ আৰ্য্য সকলতকৈ বহুক্ষেত্ৰত পৃথক আছিল। এইবোৰ কাৰণতে প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপ সম্পৰ্কে বৰ স্পষ্ট ধাৰণা ভাৰতৰ আন ঠাইৰ মানুহৰ নাছিল। সেয়েহে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যত এই ঠাইৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়। কিন্তু প্ৰাগজ্যোতিষৰ পৰাক্ৰমী ৰাজ্যবৰ্গৰ পৰাক্ৰমৰ বাবে এই ঠাইৰ অস্তিত্ব সম্পৰ্কে প্ৰাচীন সকল সততে সচেতন আছিল। ভাৰতৰ বিভিন্ন ৰাজ্যৰ শাসনকৰ্ত্তাসকলৰ লগত প্ৰাগজ্যোতিষৰ ৰজাৰ ৰাজনৈতিক, বৈবাহিক অথবা বাণিজ্যিক সম্বন্ধ স্থাপিত হৈছিল। চীন, তিব্বত আদি ওচৰ-চুবুৰীয়া দেশৰ পৰা অহা বিদেশী পৰ্যটক সকলৰ পৰাও এই দেশৰ বিভিন্ন তথ্য ভাৰতৰ আন ঠাইত সদৰি হৈছিল। এনেদৰে প্ৰাচীন কালত ভাৰতৰ মূলভূমিৰ লগত প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ যোগসূত্ৰ স্থাপিত হৈছিল। এই সুযোগতে প্ৰাচীন-গ্ৰন্থকাৰসকলে কেতিয়াবা শুদ্ধ তথ্যৰে কেতিয়াবা মুখ বাগৰা বাতৰিৰে বা কেতিয়াবা কল্পনা ৰঞ্জিত বৰ্ণনাৰে প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ বিভিন্ন উল্লেখ পৰিবেশন কৰি থৈ গৈছে।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যত প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপ

ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত— এই দুয়োখন বৃহৎ মহাকাব্য, পুৰাণ সমূহ আৰু ধৰ্মীয় আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষ সংস্কৃত সাহিত্যত প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপ সম্বন্ধে বিভিন্ন তথ্য সিঁচৰতি হৈ থকা পোৱা যায়। কিন্তু বৈদিক যুগৰ আৰ্য্যসকল এই দেশ সম্পৰ্কে অজ্ঞ আছিল। শতপথব্ৰাহ্মণত (৪.১) সদানীৰা নদীৰ কথা, শাংখ্যায়ন গৃহ্যসংগ্ৰহত প্ৰাগজ্যোতিষ শব্দৰ উল্লেখ আৰু ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণত প্ৰাচ্যদেশৰ কথা পোৱা যায়। কিন্তু শুদ্ধ ব্যাখ্যাৰ দ্বাৰা পণ্ডিতসকলে এই কথা প্ৰমাণ কৰিছে যে এই উল্লেখ সমূহে কৰতোয়া নদী, প্ৰাগজ্যোতিষ অথবা প্ৰাচ্যদেশৰ কথা বুজোৱা নাই।

ৰামায়ণৰ কিষ্কিন্ধা কাণ্ডত প্ৰাগজ্যোতিষ শব্দৰ উল্লেখ পোৱা যায়। তাত কোৱা হৈছে যে পশ্চিমা পথত গভীৰ সাগৰেৰে বেষ্টিত বৰাহ পৰ্বতৰ ওপৰত প্ৰাগজ্যোতিষ নগৰী অৱস্থিত। (৪২.৩০)। এনে বৰ্ণনাৰ লগত ঐতিহাসিক নগৰী প্ৰাগজ্যোতিষৰ ভৌগলিক অৱস্থানৰ কোনো মিল নাই। কিন্তু এনে উল্লেখৰ পৰা এই কথা নিশ্চিত কৰিব পাৰি যে পৰৱৰ্ত্তী পৌৰাণিক সাহিত্যত প্ৰাপ্ত বৰাহ-বিষ্ণু কথা আৰু প্ৰাগজ্যোতিষৰ লগত তাৰ সম্বন্ধৰ কাহিনী ৰামায়ণী পৰম্পৰাতো প্ৰচলিত আছিল, যদিও কিষ্কিন্ধা কাণ্ডত তাক সঠিক ৰূপত উপস্থাপন কৰা হোৱা নাই।

প্ৰাগজ্যোতিষ দেশৰ পৰিবেশ, পৰিস্থিতি আৰু অধিবাসী সকলৰ বিষয়ে মহাভাৰতৰ প্ৰণেতাজনৰ অধিক স্পষ্ট ধাৰণা আছিল। নৰকাসুৰ, ভগদত্ত আৰু বজ্ৰদত্তৰ কাহিনীৰ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত মহাকাব্যখনে প্ৰাগজ্যোতিষৰ বিষয়ে লিখিছে। বনপৰ্বৰ অন্তৰ্গত তীৰ্থযাত্ৰা কাণ্ডত কোৱা হৈছে যে পাণ্ডৱ সকলে গন্ধমাদন পৰ্বতত ঘূৰি ফুৰোতে এটা হাড়-মূৰৰ টিলা দেখিছিল আৰু ঋষি লোমশে তাক নৰক নামৰ দৈত্যৰ হাড় বুলি কৈছিল। এই আখ্যান মতে নৰক নামৰ এক অসুৰে ইন্দ্ৰত্ব লাভৰ বাবে কঠোৰ তপস্যাত বহিছিল আৰু দেৱগণৰ অনুৰোধত শ্ৰীবিষ্ণুৱে নৰকক সেই ঠাইতে বধ কৰিছিল। ইয়াত ঐতিহাসিক প্ৰাগজ্যোতিষৰ অৱশ্যে বিশেষ উল্লেখ নাই।

কিন্তু উদ্যোগপৰ্বত দুবাৰ নৰকৰ বল-বিক্ৰমৰ কাহিনী কোৱা হৈছে। (অধ্যায় ৪৮. আৰু ১৩০)। এই প্ৰসঙ্গত প্ৰাগজ্যোতিষ আৰু ইয়াৰ অধিবাসীসকলৰ পৰিচয় এনেদৰে দিয়া হৈছে—‘প্ৰাগজ্যোতিষ নাম বভূৰ দুৰ্গং পুৰং ঘোৰমসুৰানামসহ্যম্ (৪৮.৮০)। আন এঠাইত কৈছে—‘প্ৰাগজ্যোতিষংগতং সৌৰিং নৰকঃ সহ দানৱৈঃ’ (১৩০.৪৩ খ)। বৰ্ণিত আখ্যান মতে সুশোভন নগৰী প্ৰাগজ্যোতিষৰ পৰাক্ৰমী ৰজা ভৌম নৰকে ইন্দ্ৰমাতৃ অদিতিৰ ৰত্নখচিত স্বৰ্ণকুণ্ডল কাঢ়ি আনিছিল। সেই অপৰাধত বিষ্ণুৱে নৰকক আক্ৰমণ কৰে, যুদ্ধত বধ কৰে, কুণ্ডল উদ্ধাৰ কৰে আৰু নৰকৰ কাৰাগাৰত বন্দী এহেজাৰ সুন্দৰী যুৱতীক মুক্ত কৰে। উদ্যোগপৰ্বত বৰ্ণিত এই কাহিনী পৰৱৰ্ত্তী পৌৰাণিক সাহিত্যত বাৰম্বাৰ কথিত হৈছে।

সভাপৰ্বত পুনৰ কোৱা হৈছে যে অৰ্জুনে উত্তৰ দিশৰ দিগ্বিজয় যাত্ৰাত প্ৰাগজ্যোতিষত প্ৰৱেশ কৰিছিল। তাত ৰজা ভগদত্তই কিৰাট আৰু চীন আৰু সাগৰতীৰবৰ্ত্তী অনেক সেনা লৈ তেওঁক বাধা প্ৰদান কৰিছিল—‘স কিৰাটেশ্চ চীনেশ্চ বৃতঃ প্ৰাগজ্যোতিষোহভৱত্। অনৈশ্চ বহুভিৰ্যোধৈঃ সাগৰানুপবাসিভিঃ (২৫.৯)। আঠদিন ব্যাপি হোৱা প্ৰবল প্ৰতিৰোধৰ পাছত ভগদত্তই যুধিষ্ঠিৰৰ সাৰ্বভৌমত্ব স্বীকাৰ কৰিলে। একে পৰ্বৰে স্থানান্তৰত (অধ্যায় ৪৯) এই কথা কোৱা

হৈছে যে ৰাজসূয় যজ্ঞ উপলক্ষ্যে ভগদত্তই পাণ্ডৱসকললৈ বিপুল পৰিমাণৰ ধন-সম্পদৰ উপঢৌকন আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ সেই উপহাৰসমূহৰ ভিতৰত ঘোঁৰা, বহুখচিত বিবিধ অলংকাৰ আৰু হাতীদাঁতৰ মুঠি খুওৱা তৰোৱাল উল্লেখযোগ্য (শ্লোক ১১-১৪)।

কুৰুক্ষেত্ৰ মহাযুদ্ধত ভগদত্তই এক বিশেষ ভূমিকা লৈছিল। উদ্যোগ পৰ্বত মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ প্ৰস্তুতি বৰ্ণনাৰ সময়ত এই কথা কোৱা হৈছে যে ভগদত্তই এক অক্ষৌহিনীৰ এক বিপুল সেনাবাহিনী লৈ দুৰ্যোধনক সহায় কৰিছিল।^১ ভীষ্মপৰ্ব (অধ্যায় ৯৫), দ্রোণপৰ্ব (অধ্যায় ২৬-২৯) আৰু বনপৰ্ব (অধ্যায় ২৯)ত ভগদত্তৰ পৰাক্ৰমৰ উচ্চ প্ৰশংসা পোৱা যায়। ভীষ্মপৰ্বত (অধ্যায় ৯৫) ভগদত্তৰ নিপুণ ৰণকৌশল আৰু তেওঁৰ বাহন সুপ্ৰতীক নামৰ হতীটোৰ ৰণ নিপুণতা বিশদভাৱে বৰ্ণোৱা হৈছে। ভীষ্মই নিজে ভগদত্তক ইন্দ্ৰৰ সমান পৰাক্ৰমী বুলি প্ৰশংসা কৰিছে— ‘ভগদত্তো মহীপালঃ পুৰন্দৰসমো যুধি’ (৯৫. ১৬ ক)। দ্রোণপৰ্বত পুনৰ ভগদত্তৰ ক্ৰমে ভীম আৰু অৰ্জুনৰ লগত হোৱা ভীষণ যুদ্ধৰ দৃশ্য বৰ্ণনা কৰা হৈছে (অধ্যায় ২৫-২৮) আৰু অৱশেষত অৰ্জুনৰ হাতত ভগদত্তৰ মৃত্যু ঘোষণা কৰা হৈছে। এই যুদ্ধত অৰ্জুনে বিস্ময়েৰে সৈতে ভগদত্তৰ বীৰত্ব আৰু যুদ্ধনীতিক প্ৰশংসা কৰি কৈছে, ‘হস্তী চালনাত নিপুণ ভগদত্ত যুদ্ধত ইন্দ্ৰৰ সমানেই পৰাক্ৰমী। গজযুদ্ধত তেওঁক মই পৃথিৱীৰ ভিতৰতে প্ৰথমজন বুলি জ্ঞান কৰো—‘ইন্দ্ৰাদনৱৰঃ সংখ্যে গজযানৱিশাৰদঃ। প্ৰথমো বা গজযোধানাম্ পৃথিব্যাম্ ইতি মে মতিঃ।।’ (দ্রোণ. ২৫. ৪)।

দ্রোণপৰ্বৰ ২৮ তম অধ্যায়ত কপালী চুলিৰ অপৰাজেয় যোদ্ধা ভগদত্তৰ এখনি বৰ সুন্দৰ ছবি অংকন কৰা হৈছে। ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই ভগদত্তৰ নয়নাভিৰাম চেহেৰা আৰু অভিজাত সাজসজ্জাৰ ভূয়সী প্ৰশংসা কৰিছে। সেইমতে বয়োবৃদ্ধ যোদ্ধা ভগদত্তৰ চকুৰ ওপৰৰ পতা বৃদ্ধাৱস্থাৰ বাবে ওলমি আহিছিল। তেওঁ পাটৰ কাপোৰৰ এটা পটীৰে ওলমি অহা চকুৰ পতা ওপৰলৈ তুলি বান্ধি ৰাখিছিল। যুদ্ধত গজযোদ্ধা ভগদত্তৰ পৰাক্ৰম প্ৰতিহত কৰিব নোৱাৰি ভাগৰি পৰা অৰ্জুনে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বুদ্ধি মতে সেই পাটৰ পটী শৰেৰে কাটি পেলোৱাত তললৈ ওলমি পৰা পতাই ভগদত্তৰ দৃষ্টিত বাধা দিছিল। সেই সুযোগতে অৰ্জুনে এই প্ৰৱল প্ৰতাপী যোদ্ধাজনক বধ কৰিছিল।^২

নকুলৰ শবত ভগদত্তৰ পুত্ৰ কৃতপ্ৰজ্ঞৰ মৃত্যুৰ খবৰ বনপৰ্বত (৫.২৯) জনোৱা হৈছে। অশ্বমেধ পৰ্বৰ ৭৫ আৰু ৭৬ সংখ্যক অধ্যায়ত ভগদত্তৰ পুত্ৰ বজ্জদত্তক কামৰূপৰ অধিপতি বুলি কোৱা হৈছে। কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধত ভগদত্তৰ মৃত্যুৰ পিছত বজ্জদত্ত কামৰূপ দেশৰ ৰজা হয় বুলি আন আন ঐতিহাসিক অভিলেখে প্ৰমাণ কৰে। (দ্রষ্টব্য নিধনপুৰ তাম্ৰলেখ আৰু ডুবি তাম্ৰলেখ)। সেয়েহে নকুলে বধ

কৰা জন ভগদত্তৰ আন এজন পুত্ৰ পুষ্পদত্ত হ’ব পাৰে।^৩ হৰ্ষচৰিতত ভগদত্তৰ আন এজন পুত্ৰ পুষ্পদত্তৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে।^৪

অশ্বমেধপৰ্বৰ ৭৫ সংখ্যক অধ্যায় আৰম্ভ হৈছে প্ৰাগজ্যোতিষ শব্দেৰে— ‘প্ৰাগজ্যোতিষমথাভ্যেত্য বাচৰত্ চ হয়োত্তমঃ’। অৰ্জুনে যুধিষ্ঠিৰৰ অশ্বমেধৰ ঘোঁৰা লৈ প্ৰাচ্যপ্ৰদেশ ভ্ৰমণ কৰি শেষত প্ৰাগজ্যোতিষত সোমাইছিল। তেতিয়া সেই দেশৰ ৰজা ভগদত্তৰ পুত্ৰ বজ্জদত্তই তিনিদিন তিনিবাতি একেৰাহে অৰ্জুনৰ দিগ্বিজয় পথত হেঙাৰ দি যুদ্ধ কৰিছিল। সেই প্ৰতিবোধৰ কাহিনী অশ্বমেধপৰ্বৰ ৭৫-৭৬ তম অধ্যায়ত বৰ্ণিত হৈছে। গজযানাবোহী মহাবীৰ বজ্জদত্তক ইয়াত প্ৰাগজ্যোতিষাধিপ বুলি কোৱা হৈছে।

এনেদৰে বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত মহাভাৰতত প্ৰাগজ্যোতিষৰ নাম কুৰিবাৰ দোহৰা হৈছে। (ভীষ্মপৰ্বত-২বাৰ, দ্রোণপৰ্বত-৯, অশ্বমেধ-২, উদ্যোগ-২, সভাপৰ্বত-৫বাৰ) এই সকলোবোৰৰ ভিতৰত দেশখনক বুজাবলৈ প্ৰাগজ্যোতিষ শব্দ তিনিবাৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। (অশ্বমেধ-১ বাৰ, বনপৰ্ব-২বাৰ)। ভগদত্ত আৰু বজ্জদত্তক প্ৰায়ে প্ৰাগজ্যোতিষপতি, প্ৰাগজ্যোতিষাধিপ, প্ৰাগজ্যোতিষনৃপ ইত্যাদি বিশেষণেৰে বুজোৱা হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে মহাভাৰতত প্ৰাগজ্যোতিষ শব্দেৰে কেতিয়াবা ভগদত্তকো বুজোৱা হৈছে। অৰ্থাৎ একে অৰ্থতে ভগদত্ত আৰু প্ৰাগজ্যোতিষ শব্দ দুটা ছয়বাৰ সলনা সলনিকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।—যেনে—

ততঃ প্ৰাগজ্যোতিষঃ ক্ৰুদ্ধস্তোমৰাণ্ ৰৈ চতুৰ্দশ।

(ভীষ্ম ৯৫. ৪৬ ক)

প্ৰাগজ্যোতিষঃ ততো ভীমং কুঞ্জৰেণ সমাদ্ৰত।

(দ্রোণ . ২৬. ১৯ খ)

ততো ৰাজা দৰ্শণানং প্ৰাগজ্যোতিষমুপাদ্ৰত।

(দ্রোণ. ২৬। ৩৫)

প্ৰাগজ্যোতিষমভিক্ৰুদ্ধঃ পুনৰ্ভীমঃ সমভ্যয়ত।

(দ্রোণ. ২৫. ৫০ক)

সুপৰ্ণপটবদ্ ৰাজন্ নায়াত প্ৰাগজ্যোতিষং প্ৰতি।

(দ্রোণ ২৮. ১৪ ক)

প্ৰাগজ্যোতিষেণ সংসজ্জবুভৌ দাশাৰ্হপাণ্ডৰৌ।

(দ্রোণ. ২৯. ২খ)

দ্রোণপৰ্বত তিনিবাৰ ভগদত্তক ‘পৰ্বতেশ্বৰ’ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। তাৰ পৰা বুজিব পাৰি যে প্ৰাগজ্যোতিষ এখন পৰ্বতীয়া দেশ আছিল।^৫ সভাপৰ্বত প্ৰাচ্যদেশৰ অধিবাসীক ‘শ্লেচ্ছ’ বুলি কোৱা হৈছে আৰু ভগদত্তক শ্লেচ্ছাধিনাথ

উপাধি দিয়া হৈছে যেনে—‘প্ৰাগজ্যোতিষাধিপঃ সুৰো ম্লেচ্ছানামধিপো। যৱনৈঃ সহিতো ৰাজা ভগদত্তঃ মহাবথঃ।।’ সভাপৰ্বৰ দুটা শ্লোকত ম্লেচ্ছসকলক ‘পূৰ্বান্ সাগৰানুবাসিনঃ’ বোলা হৈছে (২৯. ২৩, ২৫)। স্থানান্তৰত আকৌ কোৱা হৈছে যে ভগদত্তই যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞলৈ যাওঁতে ‘সাগৰতীৰৱৰ্ত্তী ম্লেচ্ছ’সকলক লগত লৈ গৈছিল। পুৰাতত্ত্ববিদ দি. চি. চৰকাৰ আৰু ঐতিহাসিক ই. গেইটৰ মতে ‘ম্লেচ্ছ’ শব্দটো ‘মেছ’ শব্দৰ সংস্কৃতিয়া ৰূপ হ’ব পাৰে।^{১২} উত্তৰ পূৰ্বাঞ্চলত বাস কৰা ‘মেছ’ নামৰ এটা থলুৱা প্ৰজাতিলৈ আঙুলিয়াই পণ্ডিত দুজনে এনে মন্তব্য দিছে। কিন্তু মকুন্দ মাধৱ শৰ্মাই ভাৱে যে ম্লেচ্ছসকল ভগদত্তৰ কৰতলীয়া প্ৰজা আছিল। (দ্রষ্টব্য A History of Assam p.15 আৰু Inscriptions of Ancient Assam, p0.7)

লৌহিত্য নামৰ আন এখন প্ৰাচ্যদেশৰ উল্লেখতো প্ৰাচীন অসমৰ প্ৰসঙ্গ উত্থাপিত হৈছে। সভাপৰ্বত কোৱা হৈছে যে ভীমে তেওঁৰ দিগ্বিজয় যাত্ৰাত পূৰ্বদেশৰ লৌহিত্য প্ৰদেশত থকা ম্লেচ্ছসকলক আৰু সাগৰৰ তীৰৱৰ্ত্তী লোকসকলক যুধিষ্ঠিৰৰ কৰতলীয়া কৰিছিল।^{১৩}

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ দ্বিতীয় খণ্ডৰ দ্বিতীয় অধ্যায়ত ৰজাৰ কোষাগাৰত জমা কৰিবলগীয়া বিভিন্ন ঠাইৰ উৎপন্ন দ্ৰব্যৰ এখন দীঘল তালিকা দিয়া হৈছে। ঠাইৰ নামৰ সেই তালিকাত থকা ‘পাৰলৌহিত্যক’ শব্দই প্ৰাগজ্যোতিষক বুজাইছে বুলি অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ব্যাখ্যাকাৰ ভট্টস্বামী আৰু গণপতি শাস্ত্ৰীয়ে^{১৪} অনুমান কৰে। মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাই কয় যে ‘লৌহিত্য’ অঞ্চল বোধকৰো কামৰূপৰ পাৰম্পৰিক সীমাৰ বাহিৰত আছিল কিন্তু ই ভগদত্তৰ সাম্ৰাজ্যৰ অধীনত আছিল।^{১৫} লৌহিত্য প্ৰদেশৰ বিভিন্ন উল্লেখ আৰু ভগদত্তৰ লগত ইয়াৰ সম্পৰ্কৰ কথা পৰীক্ষা কৰি এটা সিদ্ধান্তলৈ আহিব পাৰি যে প্ৰাগজ্যোতিষৰ দাঁতিকাষৰীয়া পূৰ্বদেশ লৌহিত্য সুকীয়া ৰাজ্য হ’লেও ভগদত্তৰ কৰতলীয়া আছিল বা ৰাজনৈতিক সূত্ৰে ভগদত্তৰ শাসনৰ অধীন আছিল।

এই কথা লক্ষ্য কৰা যায় যে মহাভাৰতত যেতিয়াই ভগদত্ত আৰু প্ৰাগজ্যোতিষৰ প্ৰসঙ্গ টনা হৈছে তেতিয়াই সোণবৰলীয়া কিৰাট আৰু চীনা সৈন্যৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। তেনে উল্লেখৰ পৰা এই কথা অনুমান কৰিব পাৰি যে প্ৰাগজ্যোতিষ নৃপতিৰ অনুগামীসকলৰ ভিতৰত কিৰাটসকল আছিল মঙ্গোলীয় গোষ্ঠীভুক্ত হিমালয়ৰ পাৰ্বত্য অধিবাসী।^{১৬} চীনসকল আছিল তীব্ৰতীয় লোকসকল, যিহেতু ভাৰতীয় পৰম্পৰামতে বৰ্ত্তমান তিব্বতৰ পাৰ্বত্য আৰু মালভূমি অঞ্চলত চীনদেশৰ অৱস্থান নিৰ্ণয় কৰা হৈছিল।

তদুপৰি মহাভাৰতৰ একাধিক ঠাইত এই কথা কোৱা হৈছে যে ভগদত্তৰ সেনাবাহিনীত ‘সাগৰানুপবাসী’ বা ‘সাগৰতীৰৱৰ্ত্তী’ সেনা অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল। এই

তথ্যৰ পৰা দুটা কথা অনুমান কৰিব পাৰি। (১) মহাভাৰতৰ দিনত প্ৰাগজ্যোতিষৰ দক্ষিণ-পশ্চিম সীমাই পূৰ্ব-সাগৰ পৰ্যন্ত বিস্তৃতি লাভ কৰিছিল। (২) ইয়াত সাগৰ শব্দটো লৌহিত্যৰ বিশেষণো হ’ব পাৰে। সুপ্ৰাচীন দিনৰে পৰা প্ৰাগজ্যোতিষৰ মাজেৰে বৈ যোৱা মহাবাহু লৌহিত্যক পালকাপ্যৰ হস্তায়ুৰ্বেদত আৰু অসমত পাল আৰু বৰ্মন বংশীয় ৰজাসকলৰ শাসনবোৰতো সাগৰ, সিন্ধু, বাৰিধি আদি বিশেষণেৰে ভূষিত কৰা হৈছে।

পুৰাণ সাহিত্যত কামৰূপৰ উল্লেখ

বিভিন্ন পুৰাণত প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ প্ৰসঙ্গোদ্ধেখ পোৱা যায়। সাধাৰণতে তীৰ্থবৰ্ণন প্ৰসঙ্গত অথবা নৰকাসুৰ আৰু বাণাসুৰৰ আখ্যান কওঁতে পুৰাণসমূহত প্ৰাগজ্যোতিষ আৰু কামৰূপৰ নাম লোৱা হৈছে। পুৰাণকাৰসকলে প্ৰাগজ্যোতিষক প্ৰাচ্যদেশ বা প্ৰাচ্যজনপদ বুলি জানিছিল। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণত প্ৰাগজ্যোতিষক প্ৰাচ্যজনপদ বুলি কৈছে—‘প্ৰাগজ্যোতিষশ্চ মদ্ৰাশ্চ প্ৰাচ্যা জনপদঃ স্মৃতঃ (৫৭. ৪৪)। একে উৎসই প্ৰাচ্যদেশৰ কামৰূপ নামৰ পাহাৰৰ ওপৰত অৱস্থিত বিজয়ম্ নামৰ নগৰীৰ বৰ্ণনা দিছে—‘প্ৰাচ্যন্ত বিজয়ং নাম কামৰূপে নগোপৰি’ (৬৬.৮) আৰু কৈছে সেই কামৰূপ পাহাৰৰ ওপৰত থকা গুৰু-বিশাল অৰণ্যত অনেক সিদ্ধপুৰুষৰ সমাগম হয় আৰু সেই ঠাই সূৰ্য্যপূজাৰ বাবে প্ৰশস্ত (১০৯.৫৭-৫৮)। বায়ুপুৰাণতো প্ৰাগজ্যোতিষক প্ৰাচ্যদেশ বোলা হৈছে আৰু লৌহিত্যতীৰ্থ বৈতৰণীৰ পাৰত অৱস্থিত বুলি কৈছে (৭৭.৯৫)। কামাখ্যা য’ত আছে সেই কামৰূপক গৰুড়পুৰাণে মহাতীৰ্থ বুলিছে—

কামৰূপং মহাতীৰ্থং কামাখ্যা যত্র তিষ্ঠতি (৮১.১৬ ক)। ব্ৰহ্মাণ্ড পুৰাণত (অধ্যায় ২৭) প্ৰাগজ্যোতিষ ৰাজ্যৰ নামোদ্ধেখ আছে। স্কন্দপুৰাণৰ মতে কামৰূপত ন লাখ গাওঁ অৱস্থিত।^{১৭}

কোনো কোনো পুৰাণে নৰকাসুৰ আৰু বাণাসুৰৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰিছে। বিষ্ণুপুৰাণ (৫.২৯), হৰিবংশ (অধ্যায় ৬৩-৬৪), আৰু ভাগৱত পুৰাণ (স্কন্ধ ১০) ত শ্ৰীকৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য বৰ্ণনাত প্ৰসঙ্গত নৰকৰ আখ্যান কথিত হৈছে আৰু তেনে প্ৰসঙ্গতে প্ৰাচীন অসমৰ কথা কোৱা হৈছে।

প্ৰাচীন সংস্কৃত সাহিত্যত নৰকৰ আখ্যানৰ সমান্তৰালভাৱে বাণাসুৰৰ কাহিনী পোৱা যায়। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰ পাৰে অৱস্থিত শোণিতপুৰ পূৰ্বতে স্বাধীন ৰাজ্য আছিল বুলি বিভিন্ন পৌৰাণিক আখ্যানৰ পৰা বুজা যায় যদিও এই ঠাই পিছত ইংৰাজ অধিকৃত বৃহত্তৰ অসমৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল। পৌৰাণিক পৰম্পৰা মতে

বলিপুত্ৰ বাণাসুৰ শোণিতপুৰৰ অধিপতি আছিল। তেওঁ প্ৰাগজ্যোতিষাধিপতি নৰকৰ প্ৰিয়মিত্ৰ আছিল। বাণৰ কন্যা উষাদেৱীৰ লগত দ্বাৰকাৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ নাতি অনিৰুদ্ধৰ গোপন বিবাহ হয় আৰু পিছত বাণৰ কৰলৰ পৰা অনিৰুদ্ধক মুক্ত কৰিবলৈ শ্ৰীকৃষ্ণই বাণাসুৰৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলগীয়া হয়। অপৰ পক্ষত মহাদেৱ শিৱৰ সহায় থকা স্বত্বেও শ্ৰীহৰি কৃষ্ণই বাণক নিহত কৰি উষাক দ্বাৰকালৈ লৈ যায়। কেইখনমান বৈষ্ণৱ পুৰাণত কৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য প্ৰকাশকৰূপে এই কাহিনী উপস্থাপন কৰা হৈছে। তাৰ ভিতৰত *বিষ্ণুপুৰাণ*ৰ পঞ্চম স্কন্ধ (৩২-৩৩ অধ্যায়) আৰু *ভাগৱতপুৰাণ*ৰ দশম স্কন্ধ (৬২-৬৪ অধ্যায়) ত বাণৰ কথা বহুলভাৱে কথিত হৈছে। *বিষ্ণুপুৰাণ*ৰ প্ৰথম স্কন্ধত বাণক বলিৰ পুত্ৰ বুলি পৰিচয় দিয়া হৈছে। *হৰিবংশ*ৰ *বিষ্ণুপৰ্বত* (১১৬-১২৮ অধ্যায়) বাণৰ কাহিনী আৰু হৰিবংশৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। *অগ্নিপুৰাণ*ত (১২.৪১-৫২) এই কাহিনী অতি চমুকৈ উপস্থাপন কৰা হৈছে। *কালিকাপুৰাণ*তো (৩৯ অধ্যায়) শোণিতপুৰৰ ৰজা বাণক শিৱৰ মহাভক্ত আৰু নৰকৰ প্ৰিয়সুহৃদৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। দুৰ্দ্ধৰ্য স্বভাৱৰ বাণৰজাই দ্বাপৰৰ শেষত শোণিতপুৰ ৰাজ্যত অগ্নিদুৰ্গ নামৰ নগৰত শাসন কৰিছিল বুলি স্পষ্ট ভাৱে কৈছে—

ত্ৰেতায়াং চ ব্যতীতয়াং দ্বাপৰস্য তু শেষতঃ।

অভৰচ্ছানিতপুৰে বাণো নাম মহাসুৰঃ॥

তস্যাগ্নিদুৰ্গং নগৰং স চ শত্ৰুসখো বলী।

সহস্ৰবাহুদুৰ্ধৰ্যঃ প্ৰিয়ঃ পুত্ৰঃ স ৰৈ ৰলেঃ॥

তদুপৰি ব্ৰহ্মাৰ পুত্ৰ বুলি প্ৰসিদ্ধ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰতে বহি নৰকে বাণৰ পৰা ব্ৰহ্মাৰ উপাসনা শিকিছিল বুলিও *কালিকাপুৰাণে* কৈছে (৩৯. ৬৫-৬৬)।

হৰিবংশৰ ১১৬ সংখ্যক অধ্যায়ত কাৰ্ত্তিকৰ জন্মবৃত্তান্তত কধিৰপুৰ নামৰ এখন নগৰীৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। দুয়ো শব্দৰ সমাৰ্থকতালৈ লক্ষ্য কৰি কধিৰপুৰ বুলি হৰিবংশত শোণিতপুৰকে নিৰ্দেশ কৰা হৈছে বুলি কোনোৱে ক'ব খোজে।^{১৭}

পুৰাণ সাহিত্যত উল্লিখিত এই অগ্নিদুৰ্গ পৰিবেষ্টিত শোণিতপুৰ নগৰৰ অৱস্থান সম্পৰ্কে আধুনিক পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য দেখা যায়। এন. এন. বাসুৰ মতে এই ঠাই সিংগু প্ৰদেশৰ কোনো অংশত অৱস্থিত।^{১৮} আনন্দৰাম বৰুৱাই আৰু আৰ. চি. মজুমদাৰে পুৰাণোক্ত শোণিতপুৰ পূৰ্ববঙ্গৰ দিনাজপুৰ জিলাৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলি কয়।^{১৯} কিন্তু পুৰাতাত্ত্বিক সাক্ষ্য, পৌৰাণিক প্ৰমাণ, লোক পৰম্পৰা আৰু জনশ্ৰুতিৰ বলবত্তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰপাৰে অৱস্থিত বৰ্তমানৰ তেজপুৰ নগৰতে এসময়ত বাণৰজাৰ শোণিতপুৰ আছিল বুলি ক'ব পাৰি। সংস্কৃত শোণিত শব্দৰ অসমীয়া প্ৰতিশব্দ হৈছে তেজ। সেয়েহে প্ৰাচীন শোণিতপুৰ থলুৱা ভাৱে তেজপুৰ নামেৰে জনাজাত হৈ পৰিল বুলি ভাবিবলৈ যুক্তি বিচাৰি পোৱা যায়।^{২০}

নৱম-দশম শতিকাত কামৰূপ ৰাজ্যত ৰচিত *কালিকাপুৰাণ* প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ ভৌগোলিক, সামাজিক আৰু ঐতিহাসিক তথ্যৰ নিৰ্ভৰশীল উৎস। এই গ্ৰন্থত নৰক আৰু বাণৰজাৰ বংশ পৰিচয় আৰু বিজয় গাথা বিস্তৃতভাৱে কথিত হৈছে। এই সকলোবোৰ বিষয় পৌৰাণিক আখ্যান ৰূপে উপস্থাপন কৰাৰ বাবে সেইবোৰৰ ঐতিহাসিক মূল্য কমি গৈছে যদিও, *কালিকাপুৰাণে* প্ৰাচীন প্ৰাগজ্যোতিষ বা কামৰূপ ৰাজ্যৰ সামাজিক-সাংস্কৃতিক ইতিহাস বৰ বিশ্বস্তভাৱে ধৰি ৰাখিছে। তদুপৰি এই পুৰাণত প্ৰাচীন কামৰূপৰ নদী, পৰ্বত, বিল, জলাশয়কে ধৰি নগৰ অৰণ্য আদিৰো এক বৈশ্বিক চিত্ৰ অংকন কৰি থৈ গৈছে। *কালিকাপুৰাণ*ৰ দৰে পঞ্চদশ-ষোড়শ শতিকাত ৰচিত *যোগিনীতন্ত্ৰ*তো কামৰূপৰ ভূমি-পৰিমাণ এই দেশৰ বিস্তৃতি সীমা আৰু ধৰ্ম-সংস্কৃতিৰ সবিশেষ তথ্য সংৰক্ষিত হৈছে।

ঐতিহাসিক কাব্যত কামৰূপ প্ৰসঙ্গ

ঐতিহাসিক ঘটনা আৰু ব্যক্তিৰ ওপৰত ৰচিত কেইখনমান সংস্কৃত কাব্যই প্ৰাচীন অসমৰ বিষয়ে বিভিন্ন তথ্য সংৰক্ষণ কৰিছে। যিবোৰ ঠাইত এই গ্ৰন্থবোৰ ৰচিত হৈছিল সেইবোৰ ঠাইৰ লগত কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক, কুটনৈতিক অথবা বৈবাহিক সম্বন্ধ আছিল। তেনে গ্ৰন্থৰ ভিতৰত বাণভট্টৰ *হৰ্ষচৰিত* (৭ম শতিকা) প্ৰথমেই উল্লেখযোগ্য।

কনৌজৰ ৰজা হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ লগত কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মনৰ ৰাজনৈতিক মিত্ৰতা সম্পৰ্কে *হৰ্ষচৰিত*ৰ সপ্তম উচ্ছাসত পোৱা যায়। ভাস্কৰবৰ্মনে হংসবেগ নামৰ দূতৰ যোগেদি হৰ্ষবৰ্দ্ধনলৈ মিত্ৰতাৰ প্ৰস্তাৱ দিয়ে আৰু কনৌজৰাজলৈ অনেক উপহাৰ পঠিয়ায়। সেই সমূহৰ ভিতৰত নানা মুক্তা খচিত আভোগ নামৰ সুবৃহৎ বৰ্ণছত্ৰ, উজ্জ্বল চূড়ামণি, ৰত্নখচিত নানা অলংকাৰ, মুক্তহাৰ, পাটৰ বস্ত্ৰ, বিতোপন পানপাত্ৰ, নানা প্ৰকাৰ হস্তকলা, ছবি, হাতেলিখা পুথি, গন্ধদ্রব্য, বিবিধ প্ৰজাতিৰ চৰাই আদি উল্লেখ যোগ্য। এই উপহাৰ সামগ্ৰীসমূহে প্ৰাচীন অসমৰ আভিজাত্য আৰু ঐশ্বৰ্য্যৰ কথা ঘোষণা কৰে। কামৰূপৰ সমাজ-সংস্কৃতি অধ্যয়নৰ বেলিকা এনে তথ্য গুৰুত্বপূৰ্ণ আহিলাৰূপে গণ্য হ'ব পাৰে।

দ্বাদশ শতিকাত ৰচিত কল্হনৰ *ৰাজতৰঙ্গিনী* আন এখন তেনে ঐতিহাসিক কাব্য। এইখন গ্ৰন্থৰ একাধিক স্থানত কামৰূপৰ প্ৰসঙ্গ উত্থাপিত হৈছে। আঠোটা তৰঙ্গত বিভক্ত *ৰাজতৰঙ্গিনী*ৰ দ্বিতীয় তৰঙ্গত গোনন্দবংশৰ পৰিচয় দাঙি ধৰা হৈছে। সেই বৰ্ণনাৰ শেষৰ ফালে কামৰূপ ৰাজকুমাৰী অমৃতপ্ৰভাৰ লগত কাশ্মীৰৰ ৰজা মেঘবাহনৰ বিবাহৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। তৃতীয় তৰঙ্গত কামৰূপ জীয়াৰী অমৃতপ্ৰভাৰ সৌজন্যত কাশ্মীৰত অমৃতভৱন নামে এটা বৌদ্ধ বিহাৰ নিৰ্মাণ কৰাৰ কথা কোৱা হৈছে। পুনৰ চতুৰ্থ তৰঙ্গত কৰ্কোট বংশৰ ৰজা ললিতাদিত্যৰ দিগ্বিজয়

আৰু লৌহিত্যৰ পাৰলৈকে অধিকাৰ বিস্তৃতিৰ বাতৰি দিয়া হৈছে।^{১১}

বিলহনৰ বিক্ৰমাংকদেৱচৰিতত (১১ শ শতিকা) প্ৰাচীন কামৰূপৰ প্ৰসঙ্গ উত্থাপিত হৈছে। সেই মতে চালুক্য কুমাৰ কৰ্ণাটেন্দু বিক্ৰমাংকই কামৰূপ দেশ আক্ৰমণ কৰি বিপুল পৰিমাণৰ ধন-সম্পদ সংগ্ৰহ কৰিছিল। পণ্ডিতসকলে যুক্তিসহকাৰে ঠাৱৰ কৰিছে যে পালবংশীয় বজ্জা হৰ্ষপালৰ ৰাজত্ব কালতে চালুক্যবংশৰ বিক্ৰমাংকই কামৰূপ আক্ৰমণ কৰিছিল।^{১২}

সন্ধ্যাকৰণনন্দীৰ ৰামচৰিতত কোৱা হৈছে যে গৌড়ৰ ৰামপালৰ মিত্ৰ বজ্জাই কামৰূপৰ ৰজাক পৰাস্ত কৰিছিল আৰু পিছত বিগ্ৰহপালে কামৰূপ তেওঁৰ সীমাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছিল।^{১৩}

সংস্কৃত কাব্যত কামৰূপৰ উল্লেখ

ঐতিহাসিক কাব্যৰ বাহিৰেও মহাকাব্য কথাকাব্য আদিতো কবিয়ে কামৰূপৰ প্ৰসঙ্গৰ অৱতাৰণা কৰিছে। এনে গ্ৰন্থত পোৱা উল্লেখত ঐতিহাসিক সত্যতাকৈ কল্পনাৰ প্ৰভাৱহে অধিককৈ দেখা যায়। দণ্ডীৰ *দশকুমাৰচৰিত* নামৰ কথাগদ্যত কোৱা হৈছে যে বিদেহৰ ৰজা ৰিকটবৰ্মনে ভাস্কৰবৰ্মাৰ কন্যা কল্পসুন্দৰীক বিবাহ কৰাইছিল—উক্তঞ্চ তয়া কুমাৰ কামৰূপেশ্বৰস্য কলিন্দবৰ্মননামঃ কন্যা কল্পসুন্দৰী কলাসু ৰূপে চাপ্লবোহিতিক্ৰান্তি পতিম্ অভিভূয় বৰ্ত্ততে (তৃতীয় উচ্ছ্বাস)

বধুবংশ মহাকাব্যৰ চতুৰ্থসৰ্গত কালিদাসে বধুৰ দিগ্বিজয় বৰ্ণনা কৰিছে। ইক্ষ্বাকু বংশীয় ৰাজকুমাৰ বধুৰ উত্তৰাপথৰ দিগ্বিজয় যাত্ৰাৰ অন্তিম ৰাজ্য আছিল কামৰূপ। এই বৰ্ণনাত কোৱা হৈছে যে বধুৱে লৌহিত্য অঞ্চল অতিক্ৰম কৰি কামৰূপ প্ৰদেশত প্ৰবেশ কৰিছিল। ইন্দ্ৰবিক্ৰমী কামৰূপৰ ৰজাই নানা মূল্যবান উপটোকন আগবঢ়াই বধুৰ শৰণাপন্ন হৈছিল।

চকম্পে তীৰ্ণলৌহিত্যে তথ্যিন প্ৰাগজ্যোতিষেশ্বৰ।

তদগজলানটাং প্ৰাপ্তৈঃ সহ কালগুৰুদ্রমৈঃ॥

তস্মৈ কামৰূপানামত্যাখণ্ডল বিক্ৰমম্।

ভেজে ভিন্নকটোৰ্ণগৈৰণ্যানুপুৰুৰোধ যৈঃ॥

কামৰূপেশ্বৰস্তস্য হেমপীঠাদি দেৱতাম্।

বভ্ৰপুষ্পোপহাৰেণ চ্ছায়ামানৰ্চ পাদয়োঃ॥

(৪.৮১.৮৪)

ৰাজশেখৰৰ *কপূৰমঞ্জৰী* নামৰ প্ৰাকৃত সটুকত (১ম অংক) 'বিক্ৰমকান্ত কামৰূপ' বুলি ৰজাক প্ৰশংসা কৰা হৈছে।

শাস্ত্ৰীয় গ্ৰন্থত কামৰূপৰ উল্লেখ

বিভিন্ন বিষয়ৰ শাস্ত্ৰীয় গ্ৰন্থৰ ভিতৰত *অৰ্থশাস্ত্ৰ*, *বৃহৎসংহিতা*, *কাব্যমীমাংসা*, *হস্তাযুৰ্বেদ* আদিত প্ৰাগজ্যোতিষ কামৰূপৰ প্ৰসঙ্গ উত্থাপিত হৈছে। কোটিল্যৰ *অৰ্থশাস্ত্ৰ*ৰ দ্বিতীয় খণ্ডত বিভিন্ন ঠাইত উৎপন্ন হোৱা আৰু ৰাজকোষাগাৰলৈ আনিবলগীয়া বিভিন্ন বস্তুৰ গুণাগুণ আলোচনা কৰা হৈছে। তেনে আলোচনাত উল্লেখিত অনেক ঠাইৰ ভিতৰত কোনো কোনো ঠাই কামৰূপৰ অন্তৰ্গত বুলি *অৰ্থশাস্ত্ৰ*ৰ ভাষ্যকাৰ ভট্টস্বামীয়ে কৈছে যেনে, তৌকপ জোংগক, পাৰসমুদ্ৰক, গ্ৰামেৰক, সৌবৰ্ণ্যকুডাক, পূৰ্ণদ্বীপক, পাৰলৌহিত্যক আৰু অন্তৰৱত্যা। পণ্ডিত গণপতি শাস্ত্ৰীয়ে তেওঁৰ শ্ৰীমূলা টীকাত পাৰলৌহিত্যক শব্দৰ ব্যাখ্যা দি কৈছে—পাৰলৌহিত্যকম্ কামৰূপে লৌহিত্যক-নদ-পাৰতৰম্।^{১৪} কনকলাল বৰুৱাই সৌবৰ্ণ্যকুডাক নামৰ ঠাইখন বৰ্ত্তমানৰ নলবাৰী জিলাৰ সোনকুৰিহা গাওঁ বুলি চিনাক্ত কৰিছে।^{১৫}

*বৃহৎসংহিতা*ত প্ৰাগজ্যোতিষ আৰু লৌহিত্য দুখন ওচৰচুবুৰীয়া ঠাই বুলি কৈছে (কুৰ্মবিভাগ ১৪.৬) আৰু স্থানান্তৰত প্ৰাগজ্যোতিষ নামৰ ৰাজ্যৰ উল্লেখ কৰিছে। (গ্ৰহভক্তি বিভাগ ১৬.১)। ৰাজশেখৰৰ *কাব্যমীমাংসা* নামৰ অলংকাৰ শাস্ত্ৰত প্ৰাগজ্যোতিষ এখন নগৰ আৰু কামৰূপক এখন পাহাৰ বুলি কৈছে (৮ম অধ্যায়)। *হস্তাযুৰ্বেদ* নামৰ হস্তীচিকিৎসা বিষয়ৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতা পালকাপাই নিজকে হিমালয়ৰ পাদদেশত লৌহিত্যৰ পাৰত থকা সামগায়নৰ আশ্ৰমৰ বাসিন্দা বুলি পৰিচয় দিছে—শৈলৰাজশ্ৰিতং পুণ্যং লৌহিত্যং সাগৰং প্ৰতি (১. ১. ৩৯)। আকৌ অপশ্যন্নাশ্ৰমপদন্নানাক্ৰম লতায়ুতম্। শৈলৰাজশ্ৰিতম্ পুণ্যম্ লৌহিত্যং সাগৰং পৰম্। (১. ১. ১৬)

তদুপৰি হৰিষেণৰ প্ৰয়াগ প্ৰশস্তিকে (৪ৰ্থ শতিকা) ধৰি ভাৰতৰ বিভিন্ন স্থানত ৰচিত শিলালেখ, তাম্ৰলেখ আদিত কামৰূপ-প্ৰাগজ্যোতিষৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সেইবোৰৰ ভিতৰত সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদৰ শৈললেখ, যশোবৰ্মাৰ মান্দাচোৰ শৈল লেখ, জয়দেৱৰ কাঠমাণ্ডু পশুপতি মন্দিৰৰ শিলালেখ, গৌড়ৰ নাৰায়ণপালৰ ভাগলপুৰ দানফলি, বিজয়সেনৰ দেওপাৰ শিলালেখ আদি কৰি পোন্ধৰখন শিলালেখ আৰু তাম্ৰলেখৰ তালিকা মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাই *ইনচক্ৰিপচনচ্* অব এনচিয়েণ্ট আছাম নামৰ ইংৰাজী গ্ৰন্থত সন্নিবিষ্ট কৰিছে।^{১৬}

এনেদৰে ভাৰতত ৰচিত বিভিন্ন গ্ৰন্থত ঘটা এনে উল্লেখৰ পৰা বুজিব পাৰি যে প্ৰাচীন কালৰে পৰা প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপে মূলভূমিৰ লগত সম্বন্ধ ৰাখি আহিছে। ৰাজনৈতিক বা সামাজিক ক্ষেত্ৰত এনেবোৰ সম্বন্ধ একপক্ষীয় হ'ব

নোৱাৰে। নিশ্চয় মূলভূমিৰ লোক সকলেও ৰাজনৈতিক, কূটনৈতিক বা বিদ্যায়তনিক সকামত কামৰূপৰ ওচৰ চাপিব লগীয়া হৈছিল। এনে আদান প্ৰদানৰ ফলতে আৰ্য্যভাষা সংস্কৃতে প্ৰাচীন অসমত প্ৰবেশ কৰিলেহি।

কালিকাপুৰাণৰ ৩৮ তম অধ্যায়ত আছে বিষ্ণুৰ নিৰ্দেশত বিদেহ ৰাজ্যৰ পৰা ভূমিপুত্ৰ নৰক আহি প্ৰাগজ্যোতিষৰ কিৰাট ৰজা ঘটকাসুৰক পৰাস্ত কৰি ইয়াত নিজে ৰাজ্য স্থাপন কৰি ৰজা হয়। ইতিহাসেই হওক বা পৌৰাণিক কথাই হওক, নৰকৰ কামৰূপ আগমনৰ কাহিনীয়েই লিখিত ভাৱে পোৱা একমাত্ৰ তথ্য, য'ৰ পৰা কামৰূপত উত্তৰ ভাৰতীয় আৰ্য্যসভ্যতাৰ অনুপ্ৰবেশৰ বিষয়ে গম পোৱা যায়। কিন্তু নৰকাসুৰ অহাৰ আগতে আৰু ভৌমবংশীয় ৰজাসকলৰ শাসনৰ সময়তো সাধাৰণ প্ৰজা আছিল স্থানীয় কিৰাটাদি লোকসকল। উত্তৰ পূৰ্বাঞ্চলত, পাহাৰে উপত্যকাই বিচ্ছিন্ন ভাৱে পৃথক পৃথক ৰাজনৈতিক গোটত বসবাস কৰা আৰু পৃথক পৃথক আচাৰ আচৰণ পালন কৰা বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ লোকৰ মাজত ভাষাবো পাৰ্থক্য আছিল বুলি সততে অনুমান কৰিব পাৰি। তেনে পাৰ্থক্য আজিও বৰ্তমান। স্থানীয় ভাৱে ব্যৱহৃত অনেক শব্দ আৰু আন আন ভাষাতাত্ত্বিক উপাদান পৰীক্ষা কৰি পণ্ডিতসকলে মত পোষণ কৰিছে যে প্ৰাগজ্যোতিষৰ প্ৰাচীনতম বাসিন্দাসকলে অষ্টিক ভাষা গোষ্ঠীৰ মোন-খ্মেৰ শাখাৰ কোনো ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল।^{১৭}

কৰতোয়াৰ পৰা দিক্ৰবাসিনীলৈকে সুদীৰ্ঘ ভূমিখণ্ড এক কামৰূপ নামৰ অধীনলৈ অহাৰ পিছতো তাত একাধিক জনজাতীয় ভাষা-ভাষী লোকে বসবাস কৰিছিল। তেওঁলোকক এক সাৰ্বভৌম শক্তিৰ তলত একত্ৰে শাসন কৰিবলৈ তথা আতাইবোৰৰ মাজত এক যোগসূত্ৰৰ বাহক ৰূপে প্ৰয়োজন হৈছিল এক উমৈহতীয়া ভাষা। মধ্য আৰু উত্তৰ ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা অহা ব্ৰাহ্মণ সজ্জন সকলে লগত সংস্কৃত ভাষা লৈ আহিছিল। ইতিমধ্যে বহু সাহিত্যিক সজ্জাৰেবে পুষ্ট সুসভ্য আৰ্য্যজাতিৰ ভাষা বুলি সংস্কৃত ভাষা কিছু উচ্চমানত বিবেচিত হৈছিল। তৎকালীন সৰ্বভাৰতীয় সাহিত্যৰ মাধ্যমো আছিল সংস্কৃত ভাষা। তদুপৰি গৌড়, কনৌজ, উৎকল, বিদেহ প্ৰভৃতি ওচৰচুবুৰীয়া ভাৰতীয় ৰজাসকলৰ লগত ৰাজনৈতিক বা কূটনৈতিক যোগাযোগৰ বাবে সংস্কৃত ভাষা সহজ মাধ্যম হৈ পৰিছিল। কোচ ৰজা নৰনাৰায়ণৰ পৃষ্ঠপোষকতাত প্ৰয়োগবত্ৰমালা নামৰ সংস্কৃত ব্যাকৰণ ৰচনাৰ অন্তৰালত যি কাহিনী ওকচৰিত কথা আদিত পোৱা যায় তাৰ পৰা সহজে বুজিব পাৰি যে ভাৰতৰ আন আন দেশৰ লগত সাংস্কৃতিক, ৰাজনৈতিক বা অৰ্থনৈতিক যোগাযোগ অব্যাহত ৰাখিবৰ বাবেও সংস্কৃতৰ জ্ঞান অপৰিহাৰ্য্য হৈ পৰিছিল। গতিকে প্ৰাগজ্যোতিষৰ শাসনকৰ্ত্তাসকলেও শাসনৰ সুবিধাৰ বাবে সংস্কৃতভাষা ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ল'লে আৰু পিছলৈ লাহে লাহে সেই ভাষাত শাস্ত্ৰ আৰু কাব্য চৰ্চাবো পৃষ্ঠপোষকতা কৰিবলৈ ধৰিলে।

ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা

ভৌমবংশীয় ৰজাসকলে যে গুণী-জ্ঞানীলোকক পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল তাক শাসনবোৰৰ পৰা জানিব পৰা যায়। বিভিন্ন ঠাইৰ বিদ্বান পণ্ডিত অনাই ৰজাসকলে মাটি-ভেটি দি কামৰূপৰ বিভিন্ন ঠাইত থাপিছিল। বনমালদেৱৰ পৰ্বতীয়া শাসনত জেজ্জট নামৰ এজন বিদ্বান আৰু তেওঁৰ চাৰিজন পুত্ৰৰ গুণ বখানি কোৱা হৈছে যে সত্যবাদী, পৰোপকাৰী, উদাৰচিতিয়া এই ব্ৰাহ্মণসকল সদায় শাস্ত্ৰ অধ্যয়নত নিৰত আছিল, তিনিবেদত বিচক্ষণ আছিল আৰু যাগ যজ্ঞাদি ধৰ্মকাৰ্য্য আচৰণত পটু আছিল। ৰজাই তেওঁলোকক কৰমুক্ত ভূমিদান কৰি অভয়শৰণ দিছিল—‘ত্যাগী সত্যধনঃ পৰোপকৃতিমান্ সাধুঃ সতাং সম্মতঃ শাস্ত্ৰাৰ্থামৃততৃপ্তধীঃ কলিযুগে ত্ৰয়াঃ স একো গৃহঃ। বেদাভ্যাসৰতশ্চ সামচৰণঃ শান্তিল্যগোত্ৰো মহান ভট্টো জেজ্জতঃ ইত্যভূত্ গুণনিধিঃ সম্মানিতো ৰাজভিঃ.....’ ইত্যাদি।

বনমালদেৱৰ তেজপুৰ শাসনত কোৱা হৈছে যে হটপেশ্বৰ নগৰী অনেক সাধু পণ্ডিতৰ অধিষ্ঠান আছিল—‘সমস্তবৰ্ণাশ্ৰমাদপৰিমিত সুভগ সাধুবিদ্বজ্জন্যধিষ্ঠান.....’ ইত্যাদি।

ভৌমবংশীয় ৰজাসকলৰ অধীনত প্ৰণয়ন কৰা শাসনসমূহত যি উৎকৃষ্ট মানৰ সাহিত্যিক ৰীতি প্ৰয়োগ কৰা হৈছে সি নিঃসন্দেহে সুপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত কবিসকলৰ ৰচনাশৈলীৰ সমান্তৰাল। তাৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি শাসনসমূহ ৰচনা কৰা ৰাজবিষয়াসকলো কুশলী কবি আছিল। একাধিক শাসনত সেই কবিসকলৰ নাম আৰু পৰিচয় পোৱা যায়। ৰজাসকল যে সংস্কৃত ভাষা সাহিত্যৰ পৃষ্ঠপোষকেই আছিল তেনে নহয়। ভৌম, পাল, আহোম, কোচ আদি ৰাজবংশৰ কেইবাজনো ৰজা নিজে বিদ্বান, কবি, সাহিত্যিক আৰু কলাকুশলী আছিল। কোনো কোনো শাসনত দাতা ৰজা জনকো কবি-কলাকাৰ বুলি পৰিচয় দিয়া হৈছে। সেইমতে ৰজা ইন্দ্ৰপালৰ পিতৃ পুৰন্দৰপাল কলাকুশলী ৰসিক সুকবি আছিল—‘আসীদুৰাৰকীৰ্ত্তিৰ্দাতা ভোক্তা শুচিঃ কলাকুশলঃ। তস্য পুৰন্দৰপাল সুনুঃ শুবশ্চ সুকৰিশ্চ (ইন্দ্ৰপালৰ গুৱাহাটী শাসন, ২০)। ৰজা ধৰ্মপাল নিজে এজন কবি আছিল আৰু পুষ্পভদ্ৰা তাম্ৰশাসনৰ প্ৰথম আঠোটা শ্লোক তেওঁ নিজে ৰচনা কৰিছিল। ধৰ্মপালক ‘কবিচক্ৰবাল চূড়ামণি’ আখ্যাৰে বিভূষিত কৰা হৈছে—‘..... পালান্ধয়ান্ধুৰবিঃ কবিচক্ৰবালচূড়ামণিঃ কলিত সৰ্বকলাকলাপঃ শ্ৰীধৰ্মপালঃ নৃপতি.....’ (ধৰ্মপালৰ পুষ্পভদ্ৰা শাসন, ১৫)।

ধৰ্মপালৰ খনামুখ তাম্ৰশাসন আৰু শুভংকৰপাটক শাসনত ৰজা হৰ্ষপালক একেলগে লক্ষী আৰু সৰস্বতীৰ অধিষ্ঠান বোলা হৈছে—সম্প্ৰাপ্য চাকচৰিতং চিৰমাপ সসৌখ্যামৃতং কমলায়া সহ ভৰতী যং.....’ তদুপৰি শ্ৰীধৰদাসৰ দ্বাৰা সংকলিত সদুক্তিকৰ্ণামৃতৰ দহোটা শ্লোক কোনো ধৰ্মপাল নামৰ এজন কবিৰ

ৰচনা। এন. এন. দাসগুপ্তৰ দৰে পণ্ডিতে শক্তিশালী যুক্তিৰে এই কথা প্ৰতিপন্ন কৰিছে যে সেইজন কবি ধৰ্মপাল কামৰূপৰ ৰজা ধৰ্মপালৰ বাহিৰে আন কোনো নহয়।

এই ৰজাসকলে সংস্কৃত ভাষাক ৰাজভাষাকপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। মহাৰাজ সুৰেন্দ্ৰবৰ্মাৰ গুহামন্দিৰ নিৰ্মাণ, ভূতিবৰ্মাৰ আশ্ৰম স্থাপন, ভাস্কৰবৰ্মা আদি ৰজাসকলৰ ভেটি-ভূমি দান আদিৰ ঘোষণা সংস্কৃত ভাষাতে কৰা হৈছিল। ওচৰ চুবুৰীয়া ৰজাৰ লগত চিঠি-পত্ৰৰ আদান প্ৰদান এই ভাষাতে হৈছিল। আনকি নাৰীয়াৰ বিবাদৰ চৰকাৰী মীমাংসা আৰু জ্ঞাননীও সংস্কৃত ভাষাতে লিখা হৈছিল (হৰ্ষবৰ্মাৰ তেজপুৰ শৈল শাসন)।

তদুপৰি ৰাজপুত্ৰ আৰু অভিজাত-পুত্ৰসকলক বাৰাণসী, কাশী, কণৌজ আদিলৈ উচ্চশিক্ষা গ্ৰহণৰ বাবে পঠোৱা হৈছিল। তেওঁলোকে তাত সংস্কৃত ভাষাৰ মাধ্যমেৰে বিভিন্ন বিষয়ৰ শিক্ষা ল'বলগীয়া হৈছিল। স্বাভাৱিকতে সংস্কৃত ভাষাত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰা ৰাজকোঁৱৰসকলে আহি নিজৰ ৰাজ্যত সংস্কৃত কাব্য-শাস্ত্ৰাদি ৰচনাত পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াইছিল। তেনেসকলৰ ভিতৰত নৰনাৰায়ণ আৰু চিলাৰায়ৰ সৌজন্যত অসমত সংস্কৃত চৰ্চাই উল্লেখনীয় ব্যাপকতা লাভ কৰিছিল। আহোম ৰজাসকলৰ কোনো কোনোৱে ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত ৰাখি সংস্কৃত শিকিছিল। কবিৰাজ চক্ৰৱৰ্তীয়ে ৰুদ্ৰসিংহৰ শাস্ত্ৰ শিক্ষাৰ কথা কৈছে।^{১৩} এনেদৰে প্ৰধানকৈ ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা আৰু বিদ্বানসকলৰ উদ্যোগে প্ৰাগজ্যোতিষ কামৰূপত সংস্কৃত চৰ্চাৰ বাবে এক সুস্থ পৰিবেশ ৰচনা কৰিছিল আৰু তাৰ ফলত শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন আৰু কাব্য ৰচনাৰ এক সবল পৰম্পৰা প্ৰাচীন কালৰে পৰা এইদেশত অব্যাহত ৰূপত চলি আহিছে। এনে পৰম্পৰাই এই দেশত সাৰস্বত সাধনাৰ এক উচ্চ সৌধ ৰচনা কৰি থৈ গৈছে।

দ্বিতীয় অধ্যায়

প্ৰাচীন অসমত সংস্কৃত চৰ্চা

আনুমানিক খৃষ্টাব্দৰ চতুৰ্থ শতিকাৰ পৰা প্ৰাগজ্যোতিষৰ ইতিহাস টানিব পাৰি। নৰক, ভগদত্ত, বজ্জদত্ত আদি পৌৰাণিক ৰজাৰ শাসনৰ কোনো চিন বৰ্তমান পাবলৈ নাই। তেওঁলোকৰ উত্তৰপুৰুষ বুলি পৰিচিত পুষ্যবৰ্মন হৈছে এই বংশৰ প্ৰথমজন ঐতিহাসিক ৰজা। পুষ্যবৰ্মনৰ শাসনকালৰ কোনো দলিল উদ্ধাৰ হোৱা নাই যদিও ভাস্কৰবৰ্মন আদি পৰৱৰ্তী ৰজা সকলে প্ৰণয়ন কৰা শাসনৰ পৰা পুষ্যবৰ্মনৰ বিষয়ে জানিব পৰা যায়। এই বংশৰ ৰজা সুৰেন্দ্ৰবৰ্মাৰ উম্মাচল শিলালেখ ভাৰতৰ এই প্ৰান্তত আৱিষ্কৃত প্ৰাচীনতম লিখিত অভিলেখ। সংস্কৃত ভাষাত লিখিত এই শাসনত মহাৰাজ সুৰেন্দ্ৰবৰ্মা অথবা মহেন্দ্ৰ বৰ্মাৰদ্বাৰা ভগৱান বলভদ্ৰৰ এটি গুহা-মন্দিৰ নিৰ্মাণৰ কথা ঘোষণা কৰা হৈছে। খণ্ডিত ৰূপত আৱিষ্কৃত নগাজৰী খনিকৰণাওঁ শিলালেখো একে সময়ৰে বুলি অনুমান কৰা হৈছে। খণ্ডিত ৰূপত আৱিষ্কৃত নগাজৰী খনিকৰণাওঁ শিলালেখো একে সময়ৰে বুলি ধাৰ্য্য কৰা খৃষ্টাব্দৰ পঞ্চম শতিকাত গুপ্তযুগত ৰচিত বুলি অনুমান কৰা এই শাসনৰ পিছত খৃষ্টাব্দৰ দ্বাদশ শতিকালৈকে ধাৰাবাহিক ভাৱে ভৌমবংশীয় ৰজাসকলে বিভিন্ন উদ্দেশ্যত শাসন প্ৰণয়ন কৰি গৈছে। বৰ্তমানলৈকে আৱিষ্কৃত একুৰি দুখন তাম্ৰ আৰু শৈল শাসনৰ সকলোবোৰ সংস্কৃত গদ্য আৰু পদ্যত ৰচনা কৰা হৈছে। সেই সমূহৰ ভাষা মাজিত, পৰিশীলিত আৰু ব্যাকৰণসন্মত। শ্লোকাংশত ইন্দ্ৰবজ্জা, উপেন্দ্ৰাবজ্জা, শ্ৰদ্ধা, শাৰ্দূলবিক্ৰীড়িত আদি বিভিন্ন লৌকিক ছন্দ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। অনুপ্ৰাস আদি শব্দালংকাৰ আৰু উপমা আদি অৰ্থালংকাৰৰ সঘন প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা শাসনসমূহ সুসমামণ্ডিত হৈছে। শাসন সমূহত কবিসকলৰ বৰ্ণনাৰ বৈভৱো আকৰ্ষণীয়। বনমালদেৱৰ শাসনত হটপেশ্বৰ আৰু ৰত্নপালৰ শাসনত দুৰ্জয়া নামৰ নগৰীদুখনৰ ঐশ্বৰ্য্যশালী বৰ্ণনা পোৱা যায়। একাধিক শাসনত পোৱা লৌহিত্যৰ বৰ্ণনাও ঐশ্বৰ্য্যপূৰ্ণ। পৌৰাণিক দেৱদেৱীসকলৰ বৰ্ণনাৰ সময়ত কবিসকলৰ কল্পনা বিলাসে বিস্তাৰ লাভ কৰিছে। পৃষ্ঠপোষক দানী ৰজা সকল আৰু তেওঁলোকৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ জীৱনচৰ্যা বৰ্ণনাত কবিসকলে বিস্তৃত মহাকাব্যিক ৰীতি অনুসৰণ কৰিছে। এই সকলোবোৰ সাহিত্যিক উপাদানেৰে পুষ্ট হোৱা বাবে প্ৰাগজ্যোতিষ ৰাজ্যত সাৰস্বত চৰ্চাৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন বুলিলে বৰ্মন আৰু পালবংশীয় ৰজাসকলে (৫ম-১২ শ শতিকা) প্ৰণয়ন কৰি থৈ যোৱা শৈল আৰু তাম্ৰশাসনবোৰলৈকে আঙুলিয়াব পাৰি। এই শাসনসমূহ শাসকীয় দলিল ৰূপেহে প্ৰণয়ন কৰা হৈছিল

যদিও সেইবোৰৰ সাহিত্যিক সুখমালৈ লক্ষ্য কৰিলে এই কথা নিশ্চিত হ'ব পাৰি যে ইয়াৰ বহুকাল পূৰ্বে পৰা অৰ্থাৎ খৃষ্টাব্দৰ আৰম্ভণি কালৰে পৰা এই ঠাইত ধাৰাবাহিকভাৱে সাহিত্য চৰ্চা হৈছিল। তেনে সাহিত্যৰ চানেকি বৰ্তমানলৈকে উদ্ধাৰ হোৱা নাই বাবে খৃষ্টাব্দৰ পঞ্চম-ষষ্ঠ শতিকাত ৰচিত মুনি পালকাপ্যৰ *হস্তাযুৰ্বেদ* নামৰ গজ চিকিৎসাবিষয়ক গ্ৰন্থখনকে এই ঠাইত ৰচিত প্ৰথম সংস্কৃত গ্ৰন্থ বুলি ক'ব লাগিব।

এশ যোজ্জটা অধ্যায়ত বিভক্ত *হস্তাযুৰ্বেদ* এখন বৃহৎ গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু চাৰিটা স্থানকত বিভক্ত যেনে মহাৰোগ, ক্ষুদ্ৰৰোগ, শল্য আৰু উত্তৰস্থানক। হিমালয়ৰ উত্তৰপূব কোনৰ নামনিৰ এই অঞ্চল যে হস্তী অধ্যুষিত আছিল তাক মহাভাৰত আদি গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা কামৰূপীয়া বজাসকলৰ সেনাবাহিনীৰ বৰ্ণনাৰ পৰা বুজিব পাৰি। হিমালয়ৰ পাদদেশৰ তেনে ঠাইতেই লৌহিত্যৰ পাৰত মুনি সামগায়নৰ আশ্ৰম আছিল। তেওঁৰ পুত্ৰ পালকাপ্যই এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল বুলি ইয়াৰ একাধিক ঠাইত কোৱা হৈছে।^১ প্ৰথম খণ্ডৰ প্ৰথম অধ্যায়ত আত্ম পৰিচয় প্ৰসঙ্গত গ্ৰন্থকাৰে নিজে কৈছে যে কাপ্য গোত্ৰজাত তেওঁ হস্তীপালনত নিৰত থকাৰ বাবে তেওঁৰ নাম পালকাপ্য হ'ল—পালনাদ্ গজযুথস্য কাপ্য গোত্ৰেন এৰ চ পালকাপ্য ইতি শ্ৰীমান নামধেয়ম্ চকাৰ চ।। ১.১.৫৫

হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীৰ মতে *হস্তাযুৰ্বেদ* খৃষ্টপূৰ্ব পঞ্চম-ষষ্ঠ শতিকাৰ ৰচনা।^২ কিন্তু ভৰতমুনিৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ লগত থকা ইয়াৰৰ সামঞ্জস্য পৰীক্ষা কৰি মুকুন্দমাধৱ শৰ্মাই গ্ৰন্থখন খৃষ্টাব্দৰ ১ম শতিকাৰ আশে পাশে কোনো সময়ত ৰচা বুলি ভাবে।^৩ হস্তীৰোগ আৰু হস্তীচিকিৎসা বিষয়ৰ বিভিন্ন প্ৰশ্ন ইয়াত পৌৰাণিক ভঙ্গীত উপস্থাপন কৰা হৈছে। বজা ৰোমপাদ আৰু পালকাপ্য মুনিৰ মাজত হোৱা কথোপকথনৰ জৰিয়তে বক্তব্য উত্থাপন কৰা হৈছে। অলংকৃত শ্লোকত, বিশুদ্ধ শাস্ত্ৰীয় বিষয়ৰ ওপৰত ৰচিত *হস্তাযুৰ্বেদ*ৰ স্থান *নাট্যশাস্ত্ৰ*ৰ ওচৰতে স্থাপন কৰিব পাৰি।

সুপ্ৰসিদ্ধ নাটক *মুদ্ৰাৰাক্ষস*ৰ ৰচয়িতা বিশাখদত্ত প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ বাসিন্দা আছিল বুলি যুক্তি আগবঢ়োৱা হৈছে। নাটকখনৰ ভৰতবাক্যত কোৱা হৈছে, 'সমস্ত বন্ধু আৰু ভৃত্য সমন্বিতে মহাৰাজ অৱন্তিবৰ্মাই চিৰকাল পৃথিৱীক শাসন কৰক। যিদৰে প্ৰথম প্ৰলয়েৰে পৰিব্যাপ্ত পৃথিৱীক ৰক্ষা কৰিবলৈ বৰাহৰূপী বিষ্ণুৱে নিজৰ দাঁতৰ ওপৰত পৃথিৱীক ধাৰণ কৰিছিল তেনেদৰে বৰ্তমান শ্লেচ্ছৰ দ্বাৰা পীড়িত বসুন্ধৰাই ৰজা বাৰাহী অৱন্তিবৰ্মাৰ শৰীৰ ধাৰণা কৰা ভগৱান বিষ্ণুৰ দুই বাহুৰ আশ্ৰয় লওক।'^৪

যিজন ৰজাৰ নামত এই প্ৰশস্তি আগবঢ়োৱা হৈছে তেওঁৰ নামটোৰ একাধিক পাঠান্তৰ পোৱা যায়, যেনে পাৰ্থিৱশ্চন্দ্ৰগুপ্ত, পাৰ্থিৱো দন্তিবৰ্মা, পাৰ্থিৱো

বন্তিবৰ্মা আৰু পাৰ্থিৱোৱন্তিবৰ্মা। বজাজনক বৰাহ বিষ্ণুৰ শৰীৰ লোৱা বুলি কোৱা কথাৰ পৰা ইয়াত অৱন্তিবৰ্মাই শুদ্ধ পাঠ হ'ব বুলি পণ্ডিতসকলে কয়।^৫ এই বজাজনক ভাস্কৰবৰ্মাৰ উত্তৰধিকাৰী অৱন্তিবৰ্মা বুলি ঠাৱৰ কৰা হৈছে। কিয়নো প্ৰাগজ্যোতিষৰ ভৌমবংশীয় ৰজাসকল বৰাহৰূপী বিষ্ণু আৰু ভূমিদেৱীৰ সন্ততি বুলি ইতিহাস, পুৰাণ আৰু শাসনসমূহে কয়। *মুদ্ৰাৰাক্ষস*ৰ ভৰতবাক্যতো ৰজাজনক বাৰাহী অৰ্থাৎ বৰাহৰ সন্ততি বোলা হৈছে। ভৰতবাক্যটিত যি শ্লেচ্ছৰ অভ্যুত্থানৰ কথা কোৱা হৈছে (শ্লেচ্ছৈৰুদ্ভিজ্যামান) সি প্ৰাগজ্যোতিষত অৱন্তিবৰ্মাৰ পিছত শ্লেচ্ছাধিনাথ শালস্তম্ভৰ সিংহাসন অধিৰোহণ আৰু অৱন্তিবৰ্মাৰ অপসাৰণৰ ইঙ্গিত বহন কৰিছে। সপ্তম শতিকাৰ প্ৰথমার্দ্ধৰ পৰৱৰ্তীকালত ৰচিত একাধিক শাসনে প্ৰাগজ্যোতিষত শ্লেচ্ছ অভ্যুত্থান আৰু অৱন্তিবৰ্মাৰ পতনৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰিছে। তদুপৰি প্ৰাগজ্যোতিষৰ শাসনসমূহৰ মঙ্গলপাঠৰ শিৱস্তুতিসমূহৰ যি পৰম্পৰা তাক *মুদ্ৰাৰাক্ষস*ৰ নান্দী শ্লোকে ৰক্ষা কৰিছে।^৬ এই সকলোবোৰ কথা বিবেচনা কৰি অৱন্তিবৰ্মাৰ সিংহাসন চ্যুতিৰ ঠিক আগে পিছে বিশাখদত্তই *মুদ্ৰাৰাক্ষস* ৰচনা কৰিছিল বুলি ভাবিব পাৰি।

নাটকখনত নন্দবংশৰ শেষ ৰজা ধননন্দৰ সিংহাসনচ্যুতি আৰু চানক্য কৌটিল্যৰ পৰিচালনাত চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য্যৰদ্বাৰা সিংহাসন অৱৰোধৰ কাহিনী ৰূপায়ন কৰা হৈছে। নিজৰ দেশত বৰ্মনবংশৰ অৱন্তিবৰ্মাৰ পতন আৰু শালস্তম্ভৰ ৰাজ্যগ্ৰহণৰ ঘটনাই বিশাখদত্তক অনুৰূপ ৰাজনৈতিক কাহিনীৰে নাট্যবস্তু প্ৰস্তুত কৰিবলৈ প্ৰেৰণা দিছিল বুলিও ভাবিব পাৰি। শৃংগাৰ ৰসৰ অভাৱ, নাৰী চৰিত্ৰৰ গৌণ ভূমিকা, আৰু সম্পূৰ্ণ ৰাজনৈতিক কাহিনীৰ ওপৰত ৰচিত এইখন নাটক একাধিক কাৰণত সংস্কৃত নাটকৰ পৰম্পৰাৰ বাহিৰত। সুনিপুণ নাট্যকৌশল, ওজস্বী ভাষা আৰু দৃঢ় পিনদ্ধ কথা বস্তুৰ বাবে বিশাখদত্তই সদায় নাট্যকুশলীৰূপে প্ৰশংসা পাই আহিছে।

লোকপৰম্পৰা অনুযায়ী শ্ৰীহৰ্ষৰ *বদ্বাৰলী* নামৰ নাটিকাখনিও প্ৰাগজ্যোতিষতে ৰচনা কৰা হৈছিল। জে. চি. ঘোষৰ দৰে পণ্ডিতে এই সন্দৰ্ভত বিভিন্ন যুক্তি আগবঢ়াইছে আৰু কবি শ্ৰীহৰ্ষক বনমালদেৱৰ পৰ্বতীয়া আৰু তেজপুৰ শাসনত উল্লেখিত ৰজা শ্ৰীহৰ্ষদেৱ বুলি চিনাক্ত কৰিছে।^৭ নীতিবৰ্মাই *কীচকবধ* নামৰ এখন কাব্য দ্বাদশ শতিকামানত লিখিছিল বুলি জনা যায় কিন্তু ই বৰ্তমান দুস্ত্ৰাপ্য।

পুৰাণ আৰু তত্ত্বসাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰলৈ প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপে উল্লেখনীয় অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে। খৃষ্টাব্দৰ নৱম-দশম শতিকাৰ কামৰূপত ৰচিত *কালিকাপুৰাণ* অষ্টাদশ উপপুৰাণৰ ভিতৰত অন্যতম। এই গ্ৰন্থই সাধাৰণভাৱে শাস্ত্ৰধৰ্মীয় মতবাদ, দৰ্শন আৰু বিভিন্ন আচাৰ-অনুষ্ঠান আদিৰ ওপৰ বিস্তৰ

আলোচনা কৰাৰ লগতে বিশেষভাৱে কামৰূপৰ নীলাচল পাহাৰত অধিষ্ঠিত কামাখ্যা দেৱী আৰু তেওঁৰ বিভিন্নৰূপৰ যেনে ত্ৰিপুৰা, ভৈৰৱী, কালী, চামুণ্ডী আদিৰ গুণগাণ গাইছে আৰু প্ৰত্যেকৰে পৃথক পৃথক স্তুতি অৰ্চনাৰ বিধি-বিধান কৰিছে। কালিকাপুৰাণ ভৌগোলিক বৰ্ণনাত চহকী। বিশেষকৈ কামৰূপ দেশৰ প্ৰাকৃতিক বিৱৰণ যেন পুৰাণকাৰ জ্ঞানৰ নখদৰ্পনতহে আছিল। *কালিকাপুৰাণে* পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে কামৰূপ ৰাজ্যৰ বহিঃসীমা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিছে। তদুপৰি ই কামৰূপৰ অনেক নদী, জ্ঞান, জুৰি, পাহাৰ, অৰণ্য, জলাশয়কে আদি কৰি নগৰ আৰু তীৰ্থস্থান সমূহৰো বিৱৰণ দাঙি ধৰিছে। এই দেশৰ স্থানীয় আচাৰ-আচৰণ সামাজিক ৰীতি-নীতি, জনবিশ্বাস, লোককথা আদিৰ সমাজ-সংস্কৃতি বিষয়ক অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰতো *কালিকাপুৰাণে* সৰ্বাতোকৈ নিৰ্ভৰশীল তথ্য আগবঢ়াই থৈ গৈছে। প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ প্ৰতি থকা পক্ষপাতিতালৈ চাই কালিকাপুৰাণক এই দেশত ৰচিত গ্ৰন্থ বুলি নিঃসন্দেহ ক'ব পাৰি।

নব্বৈটা অধ্যায় যুক্ত *কালিকাপুৰাণ* মাৰ্কণ্ডেয় ঋষি আৰু কমথাদি মুনিগণৰ কথোপকথনৰ যোগেদি উপস্থাপিত হৈছে। একাধিক ঠাইত (অধ্যায় ৪১-৪৫) কালিদাস আৰু মাঘ কবিৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ পৰিছে। কাহিনী কথন, বস্তু গ্ৰন্থন আদিত পৌৰাণিক ৰীতি অনুসৰণ কৰা হৈছে যদিও আৰু গ্ৰন্থখনৰ অৰ্দ্ধেকভাগ শাক্তধৰ্মৰ শাস্ত্ৰীয় তথ্যৰে পূৰিপূৰ্ণ হোৱা স্বত্বেও ৰচনাখনিত সকলো সাহিত্যিক উপদান দেখিবলৈ পোৱা যায়। আন আন কাব্যৰ দৰে বিভিন্ন আখ্যানত নববসৰ উপচিতি দেখা যায় আৰু বসৰ অনুকলে গুণ, ৰীতি, অলংকাৰ আদিৰ প্ৰশংসনীয় প্ৰয়োগ পুৰাণখনত দেখা যায়। কামৰূপৰ স্থানীয় তথ্য পৰিবেশন কৰা বাবে আৰু কামৰূপৰ স্থানীয় দেৱ-দেৱীৰ মাহাত্ম্য কথিত হোৱা বাবে কালিকাপুৰাণক স্থলপুৰাণ বা স্থলমাহাত্ম্য বুলি কোৱা হয়।

স্বল্পমংস্যপুৰাণ নামৰ আন এখন পুৰাণ কামৰূপত ৰচনা কৰা হৈছিল। আনুমানিক খৃষ্টাব্দৰ নৱম-দশম শতিকাত ৰচিত এইখন পুৰাণকো স্থলপুৰাণ বুলি ক'ব পাৰি। কামৰূপ আৰু গোড়দেশৰ স্মৃতিনিবন্ধকাৰ সকলে এই পুৰাণৰ পৰা অনেক তথ্য নিজৰ নিজৰ ৰচনাত উদ্ধাৰ কৰা দেখা যায়। আনুমানিক খৃষ্টাব্দৰ ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ প্ৰথমৰ্দ্ধত *ধৰ্মপুৰাণ* নামৰ এখন পুৰাণশাস্ত্ৰ কামৰূপত ৰচনা কৰা হৈছিল।^{১০} প্ৰাচীন অসমত ভালেকেইখন তন্ত্ৰ প্ৰণীত হৈছিল। *কালিকাপুৰাণ* আদি গ্ৰন্থত তান্ত্ৰিক উপাদান পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে পোৱা যায়।

বৌদ্ধতন্ত্ৰ সমূহৰ ভিতৰত *কৌলজ্ঞাননিৰ্ণয়*, *অকুলবীৰতন্ত্ৰ* আৰু *কামাখ্যাগুহাসিদ্ধিতন্ত্ৰ* নাম প্ৰসিদ্ধ। মংস্যেন্দ্ৰনাথ বা মীননাথ নামৰ এজন বৌদ্ধ তান্ত্ৰিক সেই সমূহ গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতা। তেওঁ একাদশ শতিকাৰ কামৰূপৰ ৰজা ইন্দ্ৰপালৰ সমসাময়িক আছিল আৰু তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষকতা পাইছিল বুলি পণ্ডিতসকলে সিদ্ধান্ত

দিছে।^{১১} অনংগবজ্জ নামৰ এজন তান্ত্ৰিক সিদ্ধযোগীয়ে *প্ৰজ্ঞোপায়বিনিশ্চয়সিদ্ধি* আৰু *হেবজ্জতন্ত্ৰ* নামৰ দুখন তন্ত্ৰশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। তিব্বতীসূত্ৰমতে অনংগবজ্জ পুৰ ভাৰতৰ লোক আৰু ৰজা গোপালৰ পুত্ৰ।^{১২} কনকলাল বৰুৱাই তেওঁৰ আৰ্লি হিষ্টৰি অৱ কামৰূপত অনংগবজ্জক ৰজা ইন্দ্ৰপালৰ নাতি আৰু গোপালৰ পুত্ৰ বুলি চিনাক্ত কৰিছে। সেই হিচাপে অনংগবজ্জ একাদশ শতিকাৰ শেষৰ্দ্ধৰ কামৰূপৰ বাসিন্দা আছিল। মুকুন্দমাধৱ শৰ্মাই অনংগবজ্জক কামৰূপৰ ৰজা হৰ্ষপালৰ ভায়েক বুলি অনুমান কৰে।^{১৩} সহযোগিনী চিন্তা নামৰ এগৰাকী তান্ত্ৰিক যোগিনীয়ে *ব্যক্তভাৱানুগততত্ত্বসিদ্ধি* নামৰ এখন বজ্জযান সম্প্ৰদায়ৰ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল। এই যোগিনীগৰাকী *চৰ্যাপদ*ৰ ৰচয়িতা দাৰিকপাৰ শিষ্যা আছিল। আনহাতে দাৰিকপা আৰু কামৰূপৰ ৰজা ইন্দ্ৰপাল একেজন মানুহ বুলি জাৰ্মান পণ্ডিত অধ্যাপক থুন্ৱেদেলে যুক্তি দৰ্শাইছে।^{১৪} সেই হিচাপে সহজযোগিনী চিন্তা প্ৰাগজ্যোতিষৰ লোক আছিল। অপভ্ৰংশ ভাষাত ৰচিত *ডাকৰ্ণতন্ত্ৰ* নামৰ আন এখন বজ্জযান তন্ত্ৰ একাদশ দ্বাদশ শতিকাত কামৰূপত সংকলন কৰা হৈছিল। নেপালত আৱিষ্কাৰ হোৱা এই তন্ত্ৰৰ হাতেলিখা পুথিৰ আভ্যন্তৰীণ সাক্ষ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি জি. তুচি, কনকলাল বৰুৱা আদিয়ে এই কথা প্ৰমাণ কৰিছে।^{১৫} বজ্জযান সম্প্ৰদায়ৰ আন এখন শাস্ত্ৰ কামৰূপতন্ত্ৰও কামৰূপত ৰচিত হৈছিল। গোৰক্ষনাথ নামৰ এজন তান্ত্ৰিক সিদ্ধৰ এই গ্ৰন্থখনৰ পাণ্ডুলিপি অসমত পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থখন আহোম ৰাজত্বৰ দিনত অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰা হয়। প্ৰাচীন কামৰূপৰ এজন প্ৰসিদ্ধ বৈদ্য নাগাজুৰ্ন যোগীয়ে *বোধিচিহ্নবিৱৰণ* আৰু *যোগশতক* নামৰ দুখন তন্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিছিল বুলি জনা যায়।

প্ৰাচীন কালৰে পৰা কামৰূপত এক সুকীয়া ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ধাৰা প্ৰবৰ্ত্তিত হৈ আহিছে। প্ৰকৃততে ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে হিন্দুসকলৰ সামাজিক গাইহু আৰু ধৰ্মীয় জীৱন ধৰ্মশাস্ত্ৰ বা স্মৃতিশাস্ত্ৰ সমূহে বান্ধি দিয়া বিধি-বিধানৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হৈ আহিছে। বৈদিক যুগত একে ঠাইতে একে দলত থাকোতে *কল্পসূত্ৰ*, *গৃহসূত্ৰ*, *ধৰ্মসূত্ৰ* আদিয়ে আৰু তাৰ কিছু পৰৱৰ্ত্তী কালত *মনুস্মৃতি*, *বৃহস্পতি স্মৃতি*, *যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি* আদিয়ে আৰ্যসকলৰ জীৱনযাত্ৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল। কিন্তু পৰৱৰ্ত্তী কালত আৰ্যসকলৰ বিভিন্ন দল বিভিন্ন স্থানত বসবাস কৰিবলৈ লোৱাত স্থানীয় জলবায়ু, পৰম্পৰা আৰু কৃষিজাত-বনজাত সামগ্ৰী আদিৰ লগত খাপ খুৱাই ল'ব পৰাকৈ আৰু লগতে ঐতিহাসিক যুগসন্ধিৰ ক্ষণত নিজৰ নিজৰ জীৱনযাত্ৰা নতুনকৈ পৰিকল্পনা কৰিব লগীয়া হৈছিল। তেনে নতুন ব্যৱস্থাত স্থানীয় জনজাতি আৰু অন্যান্য থলুৱা বাসিন্দাসকলৰ আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ প্ৰভাৱ নপৰাকৈ থকা নাছিল। ফলত পূৰ্বৰ শাস্ত্ৰীয় নীতিসমূহ আৱশ্যক অনুযায়ী সংশোধন কৰি নতুনকৈ ধৰ্মশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিবলগীয়া হৈছিল। সেয়েহে ভাৰতত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ একাধিক সম্প্ৰদায় পোৱা

যায়। প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপতো সুপ্ৰাচীন কালৰে পৰা ধৰ্মশাস্ত্ৰ প্ৰণয়নৰ কাম অব্যাহত আছে। যদিও মূল ভূমিৰ সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ লগত সংগতি ৰাখি কামৰূপৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰ প্ৰণীত হৈছিল তথাপি কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ত সেইবোৰৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য বৰ্দ্ধিত হৈছে। বিভিন্ন ধৰ্মীয়, সামাজিক আৰু গাৰ্হস্থ্য আচাৰ-অনুষ্ঠানত তেনে পাৰ্থক্য লক্ষ্য কৰা যায়। অসমত ধৰ্মশাস্ত্ৰ বা স্মৃতিশাস্ত্ৰ ৰচনাৰ প্ৰথা কেতিয়া আৰম্ভ হৈছিল তাক নিশ্চিত ভাৱে ক'ব পৰা নাযায় যদিও খৃষ্টাব্দৰ দশম শতিকাত ৰচিত স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ সম্ভেদ পোৱা গৈছে।

প্ৰাচীন যুগৰ অনেক স্মৃতিশাস্ত্ৰকাৰৰ নাম আৰু গ্ৰন্থৰ উল্লেখ পৰৱৰ্তী স্মৃতিকাৰ সকলৰ গ্ৰন্থত পোৱা যায়। কোনো কোনো পৰৱৰ্তী গ্ৰন্থকাৰে প্ৰাচীন সকলৰ পৰা অনেক উদ্ধৃতিও তুলি ধৰিছে। আনৰ উদ্ধৃতি আৰু উল্লেখৰ পৰা যি সকল প্ৰাচীন স্মৃতিশাস্ত্ৰকাৰৰ নাম জানিব পাৰি সেই সকলৰ ভিতৰত সংকৰি বিশ্বেশ্বৰ, ধবলেশ্বৰ, বিমলবোধ, নাৰায়ণসৰ্বজ্ঞ, শংখধৰ, যুগলোকাচাৰ্য্য আদি ত্ৰয়োদশ চতুৰ্দশ শতিকাৰ পূৰ্বৰ বুলি ঠিৰ কৰা হৈছে।^{১৪} কামৰূপীয় ধাৰাৰ বহু গ্ৰন্থ বিলুপ্ত হৈছে। একাধিক গ্ৰন্থ হাতেলিখা অৱস্থাত উদ্ধাৰ হৈছে যদিও তাৰে বহুবোৰ গ্ৰন্থকাৰৰ নাম জনা নাযায়। তেনে কেইখনমান মূল্যবান গ্ৰন্থ হ'ল *তাৎপৰ্য্য নিবন্ধ*, *মৎস্যসূক্ত*, *ধৰ্মপুৰাণ*, *স্মৃতিমীমাংসা*, *গৃহপাৰস্কৰ* ইত্যাদি। উপযুক্ত প্ৰমাণৰ অভাৱত এই সকলোবোৰ গ্ৰন্থৰ ৰচনাৰ কাল নিৰূপণ কৰিব পৰা হোৱা নাই।^{১৫} গতিকে যি সকল স্মৃতিনিবন্ধকাৰৰ গ্ৰন্থ আৱিষ্কাৰ হৈছে তাৰ ভিতৰত ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ নীলাম্ববাচাৰ্য্যকে প্ৰাচীনতম বুলি স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত এইজন স্মৃতিনিবন্ধকাৰ আৰু তেওঁৰ গ্ৰন্থসমূহৰ পৰিচয় আগবঢ়োৱা হ'ব।

একাদশ শতিকাত ব্ৰহ্মপাল বংশীয় পুৰন্দৰপালে *নীতিকুসুম* নামে এখন ৰাজনীতি বিষয়ৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখনিত শুক্ৰনীতিৰ আধাৰত শাসনাধিকাৰ আলোচনা কৰা হৈছে। এনেদৰে প্ৰাচীন অসমত বিভিন্ন বিষয়ৰ ওপৰত সংস্কৃত গ্ৰন্থ প্ৰণীত হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায় যদিও বহু গ্ৰন্থ দুষ্প্ৰাপ্য হোৱাৰ বাবে এই সময়ছোৱাৰ সাহিত্যৰ ইতিহাস সম্পূৰ্ণ হৈছে বুলি ক'ব নোৱাৰি।

তৃতীয় অধ্যায়

মধ্যযুগত সংস্কৃত চৰ্চা

খৃষ্টাব্দৰ ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা প্ৰায় ছয়টা শতিকাৰ ভিতৰৰ কালছোৱাৰ অসম সাৰস্বত চৰ্চাৰ বাবে উৰ্বৰ ক্ষেত্ৰ আছিল। এই সময়ছোৱাতে অসমত মাধৱ কন্দলি, শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ প্ৰমুখ্যে একাধিক কৃতবিদ্য পুৰুষে জন্ম লাভ কৰিছিল। আৰু এই সময়ছোৱাত ৰজা মহামানিক্য, ৰজা দুৰ্লভনাৰায়ণ, স্বৰ্গদেউ ৰুদ্ৰসিংহ আৰু মহাৰাজ নৰনাৰায়ণ আৰু চিলাৰায়ৰ দৰে একাধিক বিদ্যোৎসাহী ৰাজপুৰুষৰ পৰা সাহিত্যশিল্পীসকলে প্ৰচুৰ উৎসাহ, প্ৰেৰণা আৰু পৃষ্ঠপোষকতা পাইছিল। মধ্যযুগৰ অসমৰ স্বচ্ছল ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু আৰু বৌদ্ধিক পটভূমিত সংস্কৃত ভাষা সাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰিবলৈ সুচল পাইছিল। এই সময়ছোৱাত নৱবৈষ্ণৱ আন্দোলনে অসমৰ আধ্যাত্মিক, বৌদ্ধিক সাংস্কৃতিক দিশত গভীৰ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। আধ্যাত্মিক পৰিপুষ্টিৰ জৰিয়তে সমাজৰ সকলো স্তৰতে শৃংখলা প্ৰতিষ্ঠা কৰাটো বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ প্ৰৱক্তাসকলৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল। সেইবাবে তেওঁলোকে সাক্ষৰ-নিৰক্ষৰ সকলো লোকৰে গ্ৰহণযোগ্য হোৱাকৈ অসমীয়া ভাষাত গীত, পদ, নাট, কাব্য আৰু বিভিন্ন তাত্ত্বিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰাত মনোনিবেশ কৰিছিল। আনকি অনন্ত কন্দলিৰ দৰে সংস্কৃতজ্ঞ লোকে দৃঢ়ভাৱে ঘোষণা কৰিছিল যে যদিও তেওঁ সংস্কৃত ভাষাত শ্লোক ৰচনা কৰিব পাৰে তথাপি স্ত্ৰী-শূদ্ৰ সকলোৱে বুজিব পৰাকৈ অসমীয়াতেহে পদ ৰচনা কৰিব। কেৱল অনন্ত কন্দলিয়েই নহয় বৰং অঘোষিতভাৱে হ'লেও বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ কৰ্ণধাৰসকল এনেদৰেই সংকল্পবদ্ধ হৈছিল। ফলত অসমীয়া ভাষা-সাহিত্য শ্ৰোতৃস্বিনী হৈ পৰিছিল আৰু সংস্কৃত চৰ্চাৰ গতি কিছু মন্থৰ হৈছিল। কিন্তু বৈষ্ণৱ সংস্কৃতিৰ বৰনাওঁখনৰ গুৰিয়াল কেইজন বিদগ্ধ সংস্কৃত পণ্ডিত হোৱা বাবে তেওঁলোকৰ ব'ঠাৰ চাবত সংস্কৃত ভাষাৰ গুঞ্জেই শুনা গৈছিল। তদুপৰি সেই কালৰ শিক্ষানুষ্ঠানবোৰৰ পাঠ্যক্ৰমত সংস্কৃত গ্ৰন্থৰাজিৰ পঠন-পাঠন বাধ্যতামূলক আছিল বাবে বৌদ্ধিক পৰম্পৰাত সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ পোনপটীয়া প্ৰভাৱ পৰিছিল। প্ৰাচীন কামৰূপৰ ভৌম, শালস্তম্ভ আৰু পালবংশীয় ৰজাসকলৰ দিনত সংস্কৃত ভাষাই ৰাজকীয় সন্মান ভোগ কৰিছিল। ঠিক তেনেদৰে আহোম, কোচ আদি ৰজা সকলৰ ৰাজসভাতো সংস্কৃতে ৰাজকীয় মৰ্যাদা পাইছিল। এনেদৰে ৰাজনৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক নেতাসকলৰ উদ্যোগত মধ্যযুগতো অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ পৰিবেশ অটুত আছিল আৰু ফলত বুজন পৰিমাণৰ গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত কবিতা-কাব্যাদি, টীকা ভাষ্যাদি, সংগ্ৰহ-শব্দ-ছন্দ-তন্ত্ৰ আদি বিভিন্ন শাস্ত্ৰ প্ৰধান। প্ৰাচীন

যুগৰ দৰে এই যুগটোতো বজাঘৰীয়া শাসন সমূহত সংস্কৃত ভাষাই প্ৰাধান্য পাইছিল।

প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপত সৃষ্টি হোৱা মৌলিক সংস্কৃত কবিতা কাব্যাদিৰ সংখ্যা কম। বজা নৰনাৰায়ণৰ সৌজন্যত কবি কৰ্ণপুৰে *পাৰিজাতহৰণ* নামৰ এখন কাব্য ৰচনা কৰিছিল। *পাৰিজাতহৰণ* কাব্যৰ কাহিনীভাগ হৰিবংশ আৰু ভাগৱতপুৰাণৰ পৰা সংগৃহীত যদিও কবিয়ে তাৰ লগত কামাখ্যা, হয়গ্ৰীৱ, কেদাৰ, উমানন্দ, আৰু লৌহিত্যৰ বৰ্ণনা সংযোগ কৰি কাব্যখনিক স্থানীয় বৈশিষ্ট্য প্ৰদান কৰিছে। নৰনাৰায়ণৰ পৰৱৰ্তী কোচৰজা প্ৰাণনাৰায়ণৰ (১৬৩৩-১৬৬৬) পৃষ্ঠাপোষকতাত শ্ৰীনাথ দ্বিজ *বিশ্বসিংহচৰিত* নামৰ এখন নাতিদীৰ্ঘ কাব্য ৰচনা কৰে।^{১২} সপ্তদশ শতিকাৰ আগভাগৰ কোনো এটা সময়ত এজন নিপুণ সংস্কৃত কবিয়ে ষষ্ঠিকাদাস ছদ্মনামেৰে *চিভামোদকাব্য* নামৰ এখন সুন্দৰ শতক কাব্য ৰচনা কৰে। কাব্যখনত এশ আঠোটা সংস্কৃত শ্লোক আছে। তাৰে প্ৰথম এশটাত বালগোপালৰ ৰূপ আৰু কাৰ্য্যৱলীৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে আৰু শেষৰ আঠটা শ্লোকত কবিয়ে নিজৰ পৰিচয়, আশা, হতাশা আদি ব্যক্ত কৰিছে আৰু দুখ মোচন আৰু মুক্তিলাভৰ উপায় স্বৰূপে কৃষ্ণনাম স্মৰণৰ বাবে উপদেশ দিছে। কবিয়ে কোনো পৃষ্ঠাপোষক বা অগ্ৰজ কবিৰ নাম কাব্যখনত উল্লেখ কৰা নাই যদিও কবিৰ দৰ্শন, আদৰ্শ আৰু বাণীত অসমত ৰচিত ভক্তি সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা যায়। তেনেদৰে বস্তুচয়ন, উপস্থাপন ৰীতি, ৰচনা কৌশল আদিত মাধৱদেৱৰ প্ৰভাৱ অনুভৱ কৰা যায়।

মহাপুৰুষ শ্ৰীশংকৰদেৱে তেখেতৰ অসামান্য ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰতিভাৰ প্ৰভাৱেৰে ১৫ শ-১৬ শ শতিকাত অসমৰ ধৰ্ম, সাহিত্য আৰু সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্ৰত এক নৱজাগৰণৰ সূচনা কৰে। কাব্যৰসিক শংকৰদেৱ বিভিন্ন শাস্ত্ৰত অগাধ পণ্ডিত আছিল। সংস্কৃত ভাষাৰ মহাসমৃদ্ধি মন্থন কৰিয়ে তেখেতে কাব্যৰস আৰু শাস্ত্ৰজ্ঞান লাভ কৰিছিল। (দ্রষ্টব্য গুৰুচৰিত কথা দফা ৬৩) গতিকে সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ তেখেতৰ ৰচনাৰাজিত স্পষ্টভাৱে পৰিছে। ইতিপূৰ্বে কোৱাৰ দৰে তৎকালীন প্ৰয়োজনীয়তা পূৰাবৰ বাবে শংকৰদেৱে তেখেতৰ সাহিত্যসৃষ্টিৰ বৃহদংশ অসমীয়া ভাষাত আগবঢ়াই গৈছে যদিও সংস্কৃত ভাষাত কাব্যৰচনাৰ দক্ষতাও দেখুৱাই গৈছে। শংকৰদেৱে হয়খন অংকীয়া নাটৰ বিষয়বস্তু সংস্কৃত মূলৰ পৰা লৈছে আৰু তাত ১৭৯ টা স্বৰচিত শ্লোক সংযোগ কৰিছে। এই শ্লোকবোৰ সৰল চুটি আৰু বৰ্ণনাত্মক। সংস্কৃত দৃশ্যকাব্যৰ শ্লোকত সঘনাই পোৱা ব্যঞ্জনা, শ্লেষ আদি অংকীয়া নাটৰ শ্লোকত পাবলৈ নাই। শ্লোকবোৰত শব্দালংকাৰৰ ভিতৰত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ অনুপ্ৰাসৰ আৰু অৰ্থালংকাৰৰ ভিতৰত ৰূপকৰ সঘন প্ৰয়োগ ঘটিছে। বেছিভাগ শ্লোক অনুষ্টুভ ছন্দত ৰচিত। শংকৰদেৱৰ এটি প্ৰিয় ছন্দ হ'ল শাৰ্দূলবিক্ৰীড়িত। *কালিদমন*,

পত্নীপ্ৰসাদ, *কল্পিণীহৰণ* আৰু *ৰামবিজয়* নাটৰ নান্দী এই ছন্দত ৰচিত হৈছে। তাৰ বাহিৰে নাটৰ শ্লোকত শংকৰদেৱে উপেন্দ্ৰবজ্জা, উপজাতি, বসন্ততিলক, পুষ্পিতাশ্ৰা, মালিনী আৰু ভুজংগপ্ৰয়াত ছন্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে।

শংকৰদেৱে জীৱনৰ বিয়লি বেলা নৰনাৰায়ণ বজাৰ ৰাজসভাত থাকোতেই তোটক ছন্দত এটি সুন্দৰ দেৱ ভটিমা ৰচনা কৰে। বিষ্ণুৰ স্তুতিবাচক নটা শ্লোকত ৰচিত এই প্ৰশস্তিটিত অনুপ্ৰাসৰ লগতে সন্দষ্ট যমক নামৰ অলংকাৰটিৰ সুষম প্ৰয়োগ ঘটিছে। তাৰে প্ৰথম ফাঁকি শ্লোক এনে—

মধুদানৱদাৰণদেৱৰবম্

বৰবাৰিজলোচনচক্ৰধৰম্।

ধৰনিধৰধাৰণধোয়পৰম্

পৰমাৰ্থবিদ্যাশুভনাশকৰম্॥

উক্ত শ্লোক কেইফাকিৰ লগত শংকৰাচাৰ্য্যৰ শিৱাষ্টক স্তোত্ৰৰ অতি নিকট সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰা যায়।^{১৩} তোটক ছন্দত ৰচিত শিৱাষ্টকতো অনুপ্ৰাসৰ বহুল প্ৰয়োগ আৰু সন্দষ্টযমকৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

অংকীয়া নাট শংকৰদেৱৰ অভিনৱ সৃষ্টি। সমাজৰ বিভিন্ন ৰুচিৰ লোকৰ মন যোগাব পৰাকৈ ইয়াত বিভিন্ন উপাদানৰ সমাবেশ ঘটোৱা হৈছে। শ্লোক, গীত, কথাসূত্ৰ আৰু চৰিত্ৰৰ সংলাপ—অংকীয়া নাটৰ এই চাৰিটা উপাদানৰ ভিতৰত শ্লোকখিনি অন্যতম। শংকৰদেৱৰ নাট কেইখনত গীত, কথা, সংলাপ বাদ দিলেও কেৱল শ্লোকখিনিতে নাটকীয় কাহিনীভাগ প্ৰকাশ পাইছে। একোটা সম্পূৰ্ণ কাহিনীৰ ব্যঞ্জনা, ৰস, অলংকাৰ আদি কাব্যিক উপাদানৰ সুসমন্বয়ৰ ফলত নাটৰ প্ৰশস্তিমূলক নান্দী শ্লোকেইটিয়ে পূৰ্ণাংগ কবিতাৰ সৌন্দৰ্য্য লাভ কৰিছে।

শংকৰদেৱৰ আৰ্হিতে তেখেতৰ অনুগামী-বৈষ্ণৱ কবিসকলে ভালেমান অংকীয়া নাট লিখি থৈ যায়। এই নাটকাৰসকলে কেতিয়াবা বিষয়বস্তুৰ লগত সংগতি ৰাখি সংস্কৃত বৈষ্ণৱ গ্ৰন্থৰ শ্লোক নিজৰ ৰচনাত সুমুৱাই দিছে আৰু কেতিয়াবা নিজে শ্লোক ৰচনা কৰি সংযোগ কৰিছে। মাধৱদেৱে তেখেতৰ *অৰ্জুনভঞ্জন*, *চোৰধৰা*, *ভূমিলেটোৱা* আৰু *শিম্পৰা ওচোৱা* নামৰ ঝুমুৰা কেইখনত বিষ্ণুমংগলৰ কৃষ্ণকৰ্ণামৃতৰ পৰা কেইবাটিও শ্লোক উদ্ধাৰ কৰিছে। আনহাতে অনুষ্টুভ আৰু মন্দাক্ৰান্তা ছন্দেৰে শ্লোক সজাই *ভোজনবিহাৰ* ঝুমুৰাত সংযোগ কৰিছে। তেনেদৰে গোপাল আতাই *জন্মযাত্ৰা* আৰু *গোপী উদ্ধাৰ* সংবাদ নাটৰ বাবে আৰু ৰামচৰণ ঠাকুৰে *কংসবধ* নাটৰ বাবে বসন্ততিলক আৰু অনুষ্টুভ ছন্দত শ্লোক ৰচনা কৰিছে। দৈত্যাৰি ঠাকুৰে *নৃসিংহযাত্ৰা* আৰু *সামন্ত হৰণ* নাটত উপেন্দ্ৰবজ্জা, শাদুলবিক্ৰীড়িত, অনুষ্টুভ, উপজাতি, আৰু ভুজংগপ্ৰয়াত—এই কেইবিধ ছন্দত অতি দক্ষতাৰে নাটৰ শ্লোক ৰচনা কৰি থৈ গৈছে।

সপ্তদশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে অসমীয়া কৰিয়ে পৰম্পৰাগত সংস্কৃত নাটক আৰু অংকীয়া নাটৰ কলা কৌশলৰ সংমিশ্ৰণত কেইখনমান সংস্কৃত নাটক ৰচনা কৰে। সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাৰ দ্বাৰা সম্পাদিত তেনে তিনিখন নাটক *কপকত্ৰয়ম্* (১৯৬২) নামেৰে এটি সংস্কৰণত ছপা কৰি উলিওৱা হৈছে। সেই কেইখন হ'ল কবিচন্দ্ৰ দ্বিজৰ *কামকুমাৰহৰণ*, গৌৰিকান্ত দ্বিজৰ *বিদ্যেশজন্মোদয়* আৰু দীন দ্বিজৰ *শংখচূড় বধ*। সংস্কৃত নাটক হ'লেও অংকীয়া নাটৰ দৰে ইয়াত সূত্ৰধাৰ নাটৰ আদিৰ পৰা অন্তলৈকে উপস্থিত থাকি নৃত্য-গীত, শ্লোক আৰু কথাৰে নাটকখন পৰিচালনা কৰে। নাটক কেইখনত প্ৰচুৰ গীত সংযোগ কৰা হৈছে আৰু নাটৰ গীতৰ আৰ্হিত ৰাগ আৰু তাল নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। নাটক কেইখনৰ আকৰ্ষণীয় উপাদান হ'ল লেছাৰী, দুলৰী, ছবি আদি অসমীয়া ছন্দত সাৱলীলভাৱে ৰচনা কৰা সংস্কৃত কবিতাবোৰ। *কামকুমাৰহৰণ* আৰু *শংখচূড়বধ*ত এনে সংস্কৃত কবিতাৰ লগতে অসমীয়া কবিতা আৰু গীতো সংযোগ কৰা হৈছে। *বিদ্যেশজন্মোদয়* সালংকাৰিক সংস্কৃতত লিখা এখন সুন্দৰ নাটক। *কামকুমাৰহৰণ* স্বৰ্গদেউ শিৱসিংহ আৰু অন্বিকাদেৱীৰ (১৭২৪-১৭৩১) প্ৰেৰণাত লিখা হয়। স্বৰ্গদেউ কমলেশ্বৰ সিংহৰ উদ্যোগত ১৭৯৯ চনত *বিদ্যেশজন্মোদয়* আৰু বৰফুকন প্ৰতাপবল্লভৰ সৌজন্যত ১৮০২ খৃষ্টাব্দত *শংখচূড়বধ* ৰচনা হয়।

স্বৰ্গদেউ লক্ষ্মীসিংহৰ (১৬৭৯-৮০) পৃষ্ঠপোষকতাত ধৰ্মদেৱ গোস্বামীয়ে *ধৰ্মোদয়* নামেৰে এখন প্ৰতীকধৰ্মী নাটক ৰচনা কৰে। অসমৰ বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ পটভূমিত কেতবোৰ ৰাজনৈতিক ঘটনাৰ আলম লৈ এইখন নাটক ৰচনা কৰা হৈছিল। স্বৰ্গদেউ প্ৰমত্তসিংহৰ (১৭৪৪-১৭৫১) ৰাজত্বকালত গদাধৰ দুৱৰা বৰফুকনৰ অনুপ্ৰেৰণাত বিদ্যাপঞ্চাননে মহাভাৰতৰ উদ্যোগ পৰ্বৰ বিষয়বস্তুক লৈ *শ্ৰীকৃষ্ণপ্ৰয়াণ* নামে এখন নাটক লিখে। এই আটাইকেইখন নাটকতে অসমৰ বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ প্ৰভাৱ বিদ্যমান।

অসমত কাব্য ৰচনা কম হৈছিল যদিও প্ৰচুৰ কাব্য চৰ্চা হোৱাৰ প্ৰমাণ আছে। বৰ্ত্তমান বিভিন্ন চৰকাৰী, বেচৰকাৰী আৰু ব্যক্তিগত হাতেলিখা পুথিভঁৰালত কালিদাস, মাঘ আদি সংস্কৃত কবিৰ অনেক গ্ৰন্থ সংৰক্ষিত হৈছে। এই গ্ৰন্থবোৰৰ অধ্যয়ন অধ্যাপনা পাঠশালাবোৰৰ পাঠ্যক্ৰমৰ ভিতৰত যে বাধ্যতামূলক আছিল গুৰুচৰিত কথাই তাৰ সাক্ষ্য দিয়ে।^{১৬} তদুপৰি সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ ওপৰত অসমত পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ টীকা-ভাষ্য প্ৰণীত হৈছিল। সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত টীকা, ভাষ্য বা ব্যাখ্যা আদিয়ে সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস সমূহত বিশিষ্ট স্থান লাভ কৰিছে। একোখন গ্ৰন্থৰ সহজবোধ্যনৰ বাবে টীকাসমূহ প্ৰণয়ন কৰা হৈছিল যদিও সাহিত্যিক আৰু বিদ্যায়তনিক মানৰ ফালৰ পৰা এইবোৰ কেতিয়াবা মূল গ্ৰন্থতকৈয়ো উচ্চতাপৰ বুলি পৰিগণিত হয়। এই সন্দৰ্ভত *মনুসংহিতা*ৰ ওপৰত লিখা মেধাতিথি

আৰু কুন্তুকভট্ট, *অভিজ্ঞান শকুন্তল*ৰ ওপৰত লিখা ৰাঘৱভট্টৰ আৰু ভাগৱত পুৰাণৰ ওপৰত লিখা শ্ৰীধৰস্বামীৰ টীকাৰ প্ৰসিদ্ধি উল্লেখযোগ্য। বিভিন্ন যুগত ভাৰতীয় মনীষাৰ জ্ঞানানুসন্ধানৰ ফলশ্ৰুতিত টীকাসমূহ প্ৰস্তুত হৈ ওলাইছিল। ব্যাখ্যায় গ্ৰন্থৰ ওপৰত টীকা বা ভাষ্য প্ৰস্তুত কৰিয়েই টীকাকাৰসকল সন্তুষ্ট থকা নাছিল, বৰং ব্যাখ্যা প্ৰসঙ্গত আহি পৰা ইতিহাস, ভূগোল, দৰ্শন বিজ্ঞান আদি বিভিন্ন বিষয়ৰ বিস্তৰ আলোচনা তেওঁলোকে আগবঢ়াইছিল। টীকাকাৰসকলে বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত নানা গ্ৰন্থৰ পৰা তথ্য উদ্ধাৰ কৰি দিছিল। এনে উদ্ধৃতি কেতিয়াবা অতি দীঘলীয়া হোৱাও দেখা যায়। তেনে বহু উদ্ধৃতিৰ উৎস গ্ৰন্থ আজি লুপ্ত হৈছে। কেৱল টীকাকাৰসকলৰ টীকাৰ উদ্ধৃতিতে তেনে গ্ৰন্থৰ পাঠ সংৰক্ষিত হৈছে। কোনো কোনো টীকাকাৰে নিজৰ পৃষ্ঠপোষক ৰজা আৰু ৰাজকুলৰ পৰিচয়, সমীপবৰ্ত্তী ৰজা আৰু ৰাজ্যৰ বিৱৰণ, ঐতিহাসিক ঐতিহ্য আদি লিপিবদ্ধ কৰি গৈছে। এনে অনেক বিৱৰণ ছন্দত দাঙি ধৰা দেখা যায়। কোনো কোনো টীকাকাৰৰ ভাষাও সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য্যৰে মণ্ডিত। এনেদৰে টীকাসমূহ উচ্চমানৰ বিদ্যায়তনিক চৰ্চাৰ সাক্ষী হোৱাৰ উপৰিও কেতিয়াবা সাহিত্যিক উপাদানেৰে সমৃদ্ধ হোৱা দেখা যায়। অসমত ৰচিত টীকাসমূহতো এই সকলোবোৰ গুণ পোৱা যায়। সেয়েহে সেইবোৰকো সংস্কৃত চৰ্চাৰ নিদৰ্শন বুলি দাঙি ধৰিব পাৰি।

অসমৰ বিদ্যোৎসাহী ৰজাসকলেও জনপ্ৰিয় সংস্কৃত গ্ৰন্থবোৰৰ টীকা লিখিবলৈ পণ্ডিতসকলক উদগনি দিছিল। সংস্কৃত কাব্যসমূহৰ ভিতৰত ৰাধা-কৃষ্ণৰ প্ৰণয় গাথা আশ্ৰিত *গীতগোবিন্দ*ই অসমত যথেষ্ট জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল। জয়দেৱৰ এই সুললিত কাব্যখন ৰাম-সৰস্বতী, কবিৰাজ চক্ৰৱৰ্তী আৰু ধৰ্মদেৱ ভট্টাচাৰ্য্যৰ দ্বাৰা তিনিবাৰ অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰা হয়। কোচ ৰজা নৰনাৰায়ণৰ ভাতৃ আৰু কোচৰাজাৰ সেনাধ্যক্ষ গুৰুধ্বজে *সাৰৱতী* নামেৰে এই গ্ৰন্থৰ এটি বৰ সাক্ষৰ টীকা লিখি থৈ যায়।

শাৰ্দূলবিক্ৰীড়িত ছন্দত লিখা দুটা শ্লোকেৰে টীকাটি আৰম্ভ হৈছে। প্ৰথম শ্লোকটিত ৰাসৰ উল্লাসত তন্ময় ভগৱান কৃষ্ণৰ এখনি সুন্দৰ ছবি দাঙি ধৰি টীকাকাৰে সকলোৰে সুৰক্ষা কামনা কৰিছে। দ্বিতীয়টি শ্লোকত *সাৰৱতী*ৰ প্ৰাৰম্ভণ ঘোষণা কৰিছে। ইয়াত সাৰৱতীৰ প্ৰয়োজনীতাৰ কথা বুজায় কৈছে 'বাধ্য নৱবধূৰে নিজে উপযাচি একো কৰিব নোৱাৰাৰ বাবে সখীয়েকৰ প্ৰয়োজন, তেনেদৰে জয়দেৱৰ বাণী *গীতগোবিন্দ*ৰ গূঢ়াৰ্থ অৱবোধনৰ বাবে *সাৰৱতী*ৰ সহায়ৰ প্ৰয়োজন।' সমাপ্তিৰ ভৱিতাত গুৰুধ্বজে নিজৰ পৰিচয় দিছে। টীকাটিত গুৰুধ্বজৰ অধ্যয়নৰ পৰিসৰ ধৰা পৰিছে। ইয়াত *অমৰকোষ*, *হাৰাৱলী*, *বভ্ৰকোষ*, *কামশাস্ত্ৰ*, *কামৰত্ন*, *ভাৱলতা*, *নাট্যশাস্ত্ৰ*, *কাব্যপ্ৰকাশ*, *মালতীমাধৱ*, *মুদ্ৰাৰাক্ষস*, *ন্যায়কুসুমাঞ্জলি* আদি বিবিধ গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতি পোৱা যায়। *সাৰৱতী*ত পূৰ্বৱৰ্ত্তী টীকাকাৰ জগদ্ধৰ,

ভগীৰথ, বাণাকুস্ত আদিৰ মত পৰীক্ষা কৰি কেতিয়াবা খণ্ডন কৰা হৈছে বা কেতিয়াবা তাৰ সমৰ্থনত নিজৰ মত সাব্যস্ত কৰা হৈছে। সাৰৱতীৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য হৈছে এয়ে যে ইয়াত জয়দেৱে প্ৰয়োগ কৰা বাগসমূহৰ ধ্যান বা চাক্ষুস ৰূপ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। আৰু সেই সন্দৰ্ভত শুভংকৰৰ সংগীতদামোদৰৰ পৰা উদ্ধৃতি দাঙি ধৰা হৈছে।

বত্ৰাকৰ কন্দলী নামৰ আন এজন পণ্ডিতে জগদ্ধৰৰ সাৰদীপিকা টীকাৰ আলমত এটা টিপ্পনী তৈয়াৰ কৰে। সাৰদীপিকা হৈছে গীতগোবিন্দৰ টীকা। বত্ৰাকৰ কন্দলী নবনাৰায়ণ ৰজাৰ সভাকবি আছিল আৰু গুৰুধ্বজৰ অনুৰোধত তেওঁ সেই টীকা লিখিছিল বুলি পুষ্পিকাত উল্লেখ কৰিছে।^{১০} প্ৰায় একে সময়তে পণ্ডিত বত্ৰগৰ্ভাচাৰ্য্যই ভাৰবিৰ মহাকাব্য কীৰাতাজুনীয়মৰ ওপৰত সাৰমঞ্জৰী নামে এটি ব্যাখ্যা লিখে।^{১১} গদাসিংহই একেখন মহাকাব্যৰ ওপৰত তত্ত্বচন্দ্ৰিকা নামে আন এটি টীকা ৰচনা কৰে। ৰাজ্যধৰ মিশ্ৰই মাঘৰ শিশুপালবধৰ ওপৰত শিশুপালবিবেচন নামৰ এটি সবস টীকা লিখি থৈ যায়। অৱশ্যে এই দুয়োটি টীকাৰ ৰচনাৰ স্থান সম্পৰ্কে মতান্তৰৰ অৱকাশ আছে। ঘনশ্যাম বিদ্যাভূষণে কালিদাসৰ মেঘদূতৰ ওপৰত আৰু কবিৰত্ন চক্ৰৱৰ্তীয়ে পাণ্ডৱীগীতাৰ ওপৰত একোটকৈ টীকা লিখে বুলি জনা গৈছে।^{১২}

অসমীয়া পণ্ডিতে অলংকাৰ আৰু ছন্দ-শাস্ত্ৰৰ ওপৰতো ব্যাখ্যা লিখি থৈ যোৱাৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। কৃষ্ণদত্ত শৰ্মা নামে এজন পণ্ডিতে দণ্ডীৰ কাব্যাদৰ্শৰ ওপৰত এটা সবল টিপ্পনী লিখে। কন্দৰ্প শৰ্মাই দেৱেশ্বৰৰ কবিকল্পলতাৰ ওপৰত এটি ব্যাখ্যা ৰচনা কৰে। বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতাত্ত্বিক অধ্যয়ন বিভাগত সংৰক্ষিত এই খণ্ডিত টীকাটি কবিকল্পলতাৰ মাত্ৰ প্ৰথম তিনিটা স্তবকৰ ব্যাখ্যাহে পোৱা যায়। শৌৰি শৰ্মা নামৰ এজন কামৰূপী পণ্ডিতৰ কাব্যাদৰ্শৰ ওপৰত লিখা এটা টীকা অসম সংস্কৃত বৰ্ডে ১৯৯০ চনত চপাই উলিয়াইছে আৰু অন্তৰংগ আৰু বহিৰংগ সাক্ষ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পণ্ডিতজন কামৰূপৰ বুলি ঠাৱৰ কৰিছে।

শক্তিবাদৰ বাবে উৰ্বৰ ক্ষেত্ৰ কামৰূপ দেশত মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ অন্তৰ্গত দেৱীমাহাত্ম্য বা শ্ৰীচণ্ডীৰ যে বিশেষ চৰ্চা হৈছিল তাক এই গ্ৰন্থৰ ওপৰত লিখা দুটা টীকাৰ পৰা বুজিব পৰা যায়। টীকাকাৰ দুজন হ'ল চতুৰ্ভুজ মিশ্ৰ আৰু গদাধৰ তৰ্কাচাৰ্য্য। চতুৰ্ভুজ মিশ্ৰৰ টীকাটিৰ পাঠ বৰ্তমান দুপ্ৰাপ্য হোৱাৰ বাবে তেওঁৰ সম্পৰ্কে কোনো অধ্যয়ন কৰিব পৰা হোৱা নাই। বৰ্তমান হাতেলিখা অৱস্থাত উদ্ধাৰ হোৱা গদাধৰৰ টীকাৰ পৰা এই কথা ঠাৱৰ কৰিব পাৰি যে আহোম ৰজা শিৱসিংহৰ দিনত চণ্ডীপাঠকৰূপে নিয়োজিত ৰজাৰ ভূমি গ্ৰহিতা গদাধৰে এই পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ টীকাটি ৰচনা কৰিছিল।^{১৩}

অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মপ্ৰচাৰকসকলে তেওঁলোকৰ ধৰ্মমতৰ অনুকূলে কেইখনমান সংগ্ৰহ গ্ৰন্থ সংকলন কৰি উলিয়াইছিল। একাধিক সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ পৰা একোটা বিশেষ বিষয়ানুবৰ্তী অনেক শ্লোক সংগ্ৰহ কৰি সেইবোৰ শৃংখলা লগাই সজাই উলিয়াইছিল আৰু প্ৰয়োজন সাপেক্ষে সংকলকজনে নিজে সবল সংস্কৃতত সেই সংকলিত শ্লোকসমূহৰ একোটা টীকা লিখি উলিয়াইছিল। সংস্কৃতৰ উৎস গ্ৰন্থৰ সাক্ষ্যৰ সহায়েৰে ভক্তিসূত্ৰৰ তাত্ত্বিক আৰু দাৰ্শনিক বিষয়বস্তুক সবলভাৱে ব্যাখ্যা কৰা আৰু কৃষ্ণ-মাহাত্ম্য সাব্যস্ত কৰা এই সংকলনসমূহৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল। এই উদ্দেশ্যকে আগত লৈ শংকৰদেৱে ভক্তিবত্ৰাকৰ, ভট্টদেৱে ভক্তিবিবেক আৰু হৰিদেৱে ভক্তিবসতৰঙ্গিনী নামৰ তিনিটি সংকলন প্ৰস্তুত কৰে।

ভক্তিবত্ৰাকৰ গ্ৰন্থৰ বাবে শংকৰদেৱে প্ৰধানকৈ ভাগৱতপুৰাণ, বৃহদ্ভাগৱতপুৰাণ, ভগৱদগীতা, বিষ্ণুপুৰাণ, যোগসাৰ, শান্তিশতক, প্ৰবোধচন্দ্ৰোদয় আৰু শ্ৰীধৰ স্বামীৰ ভাগৱতভাষ্যদীপিকা আৰু সুবোধিনী নামৰ ভাষ্যৰ পৰা শ্লোক সংগ্ৰহ কৰি ৩৮ টা অধ্যায়ত ভাগ কৰিছে। প্ৰতিটো শ্লোকৰ অৰ্থ-তাৎপৰ্য নিৰ্ণয়াক একোটা সাৱলীল টীকা দিছে। ব্যাখ্যা প্ৰসংগত টীকাকাৰজনে, ঈশোপনিষদ, সাহিত্য তত্ত্ব, মহাভাৰত আদিৰ শ্লোক উদ্ধাৰ কৰিছে আৰু সংগৃহীত শ্লোকৰ উৎস নিৰ্দেশ কৰিছে। ভক্তিৰ স্বৰূপ, ভক্তিসাধনৰ বিভিন্ন উপায়, ভক্তিৰ প্ৰকাৰ ভেদ, গুণ আৰু ভক্তৰ লক্ষণ, কাৰ্য-অকাৰ্য, ভক্ত জীৱনৰ সাৰ্থকতা, প্ৰবৃত্তি মাৰ্গৰ নিন্দা আৰু নিবৃত্তিৰ শুভফল আদি ভক্তিমাৰ্গ সম্বন্ধীয় বিভিন্ন বিষয় এই গ্ৰন্থত আলোচনা কৰা হৈছে। অতি সবল আৰু সাৱলীল ভাষাৰে টীকাটি ৰচনা কৰা হৈছে। সাধাৰণতে দিয়াৰ দৰে শংকৰদেৱে টীকাটিৰ নামাকৰণ কৰা নাই। বৰং টীকাৰে সৈতে সংগ্ৰহটিক ভক্তিবত্ৰাকৰ বুলি কৈছে।

বৈকুণ্ঠনাথ ভাগৱত ভট্টাচাৰ্য্য বা চমুকৈ ভট্টদেৱৰ ভক্তিবিবেক আন এখন সংগ্ৰহ গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থ ভট্টদেৱে ১৫৪৩ শকৰ মাঘমাহৰ কোনো এক দেওবাৰে সমাপ্ত কৰিছিল। ভক্তিস্থান নিৰ্ণয়, গুণ-শিষ্য নিৰ্ণয়, শৰণ নিৰ্ণয়, নাম মাহাত্ম্য, ভগৱদ ভক্তি মাহাত্ম্য, সংসঙ্গ নিৰ্ণয়, শ্ৰৱণ কীৰ্তনাদি নিৰূপণ, ভগৱৎ মূৰ্তিৰ সত্যত্ব নিৰূপণ আদি পোন্ধৰটা বিষয় অধ্যয়নক্ৰমে ইয়াত উত্থাপন কৰা হৈছে। ভট্টদেৱে শ্লোকৰ বিশদ ব্যাখ্যা দিয়াৰ পৰিবৰ্তে তেখেতে শ্লোকসমূহৰ মাজত একা ৰাখিব পৰাকৈ মন্তব্য দি গৈছে আৰু প্ৰয়োজন সাপেক্ষে সবল ভাষাৰে শ্লোকৰ মূল অৰ্থ বুজাই দিছে।

হৰিদেৱৰ ভনীতা থকা ভক্তিবসতৰঙ্গিনী আন এখন সংগ্ৰহ গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থখনত তেওঁৰ স্তৱক আছে। হৰিদেৱে বিষ্ণু বন্দনাৰে গ্ৰন্থাৰম্ভ কৰি প্ৰথম চাৰিটা স্তৱকত ভাগৱতমাহাত্ম্য বৰ্ণনা কৰাৰ লগতে ভক্তিমাৰ্গৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু ভক্তিৰ গৌৰৱ ব্যাখ্যা কৰিছে। সৃষ্টি বৰ্ণনা, ক্ৰিয়াযোগতত্ত্ব, বিষ্ণু পূজন পদ্ধতি আৰু ফল, হৰিকপ

বৰ্ণন, হৰি মাহাত্ম্য বৰ্ণন, বিষ্ণু ভজন মাহাত্ম্য আৰু কলিৰ বিৱৰণ এই গ্ৰন্থৰ প্ৰধান প্ৰতিপাদ্য বিষয়। হৰিদেৱে ভাগৱত, গৌতমীয়তন্ত্ৰ, হৰিভক্তিবিলাস, ভক্তিবসামৃত সিন্ধু আদি গ্ৰন্থৰ পৰা শ্লোক সংকলন কৰিছে যদিও মাজে মাজে নিজৰে শ্লোক ৰচি দি বিষয় বস্তুৰ ঐক্য ৰক্ষা কৰিছে। সংকলিত আৰু স্বৰচিত সকলো শ্লোকেৰে তেওঁ অতি সৰল ভাষাত অসমীয়া অনুবাদ আগবঢ়াইছে। আগৰ দুখন গ্ৰন্থতকৈ ভক্তিবসতৰংগিনীৰ উপস্থাপন ৰীতি বেলেগ। পুৰাণৰ ৰচনা ৰীতি অনুসৰণ কৰি নাৰদ, সূত, ব্যাস, জৈমিনী আদিৰ কথোপকথনেৰে বিষয় বস্তু উপস্থাপন কৰিছে। স্বৰচিত শ্লোকত অনুষ্ঠুভ, ইন্দ্ৰবজ্ৰা আৰু শাৰ্দূলবিক্ৰীড়িত ছন্দ প্ৰয়োগ কৰিছে।

গ্ৰন্থখনৰ আন এক বৈশিষ্ট্য হৈছে যে ইয়াত ভক্তিবাদৰ জাগৰণ আৰু ভক্তি আন্দোলনৰ প্ৰসাৰৰ বিৱৰণ দাঙি ধৰা হৈছে। ভাগৱত মাহাত্ম্যৰ প্ৰথম অধ্যায়ত বৰ্ণিত ভক্তি আন্দোলনৰ বিৱৰ্তন সম্পৰ্কীয় ৰূপক ভাগৰ আলমত হৰিদেৱে ভক্তিক এগৰাকী তৰুণী মাতৃৰূপে আৰু জ্ঞান আৰু বৈৰাগ্যক সেই মাতৃৰ দুই পুত্ৰৰূপে কল্পনা কৰি ভাৰতৰ বিভিন্ন স্থানত ভক্তিবাদৰ জাগৰণ, প্ৰসাৰ আৰু প্ৰচাৰৰ বিৱৰণ দাঙি ধৰিছে। বৃন্দাবনত নাৰদে তৰুণীৰূপ ধাৰিনী ভক্তিয়ে জৰাগত দুই পুত্ৰ জ্ঞান আৰু বৈৰাগ্যক লগত লৈ বিষন্ন মনেৰে বহি থকা দেখি তেওঁৰ পৰিচয় বিচাৰিলে। ভক্তিয়ে তেওঁৰ জন্মৰ পৰা বৃন্দাবনত উপস্থিত হোৱালৈকে সৰ্বকথা বিৱৰি কলে—

উৎপত্তা দ্ৱাৰিড়ে চাহং কৰ্ণাটে বৃদ্ধিমাগতা।

স্থিতা কিঞ্চিন্নহাৰাষ্ট্ৰে গুৰ্জৰে জীৰ্নতাং গতা॥

তত্র ঘোৰকলৈর্যোগাং পাৰ্শ্বৈঃ খণ্ডিতাদকা।

দুৰ্বলাহং চিৰং জাতা পুত্ৰাভ্যাং সহ মন্দতাম্॥

বৃন্দাবনমিদং প্ৰাপ্তা দৈৰঘ্যোগেন নাৰদ।

জাতাহন্ত পুনৰ্বালা নবীনৈৰ সুৰূপিনী॥

(তুলনীয়া ভাগৱত মাহাত্ম্য ১/৪৮-৫০)

কলিৰ প্ৰভাৱত প্ৰিয়মান হোৱা জ্ঞান, বৈৰাগ্য আৰু ভক্তিক পুনৰুজ্জীৱিত, কৰি ভক্তসকলৰ মুক্তি আৰু ভগৱৎ প্ৰাপ্তি নিশ্চিত কৰিব পৰাকৈ নাৰদে ভক্তিক উপদেশ দিলে। সংকৰ্ম আচৰণৰ দ্বাৰা, সাধুসংগ গ্ৰহণৰ দ্বাৰা আৰু বেদ বেদান্ত গীতাৰ সৰ্বসাৰ স্বৰূপ শ্ৰীমদ্ ভাগৱতৰ নিৰ্ঘোষ বাণীৰ দ্বাৰা প্ৰবুদ্ধ হৈ শ্ৰীবিষ্ণুৰ চৰণত আত্মসমৰ্পন কৰি ভক্তিমান জনে মুক্তি লাভ কৰিব পাৰে— এয়ে ভক্তিবসতৰংগিনীত হৰিদেৱৰ বাণী।

উক্ত গ্ৰন্থকেইখনৰ আৰ্হিত অনন্ত কন্দলিয়েও কল্পক্ৰম আৰু নীতিৰত্ন নামৰ দুখন সংস্কৃত প্ৰকৰণ গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল বুলি প্ৰয়াত মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীৰ পৰা জনা গৈছে। (অসমীয়া সংস্কৃতি পৃ. ৪০)

কোচবংশীয় ৰজাসকলৰ উদ্যোগত ব্যাকৰণ প্ৰমুখ্যে সংস্কৃত শব্দশাস্ত্ৰৰ বিস্তৰ চৰ্চা হৈছিল। 'কামৰূপমহীমণ্ডলাখণ্ডল' মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ নিৰ্দেশত মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম ভট্টাচাৰ্য্য বিদ্যাবাগীশে ১৫৬৮ খৃষ্টাব্দত প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ প্ৰণয়ন কৰি সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ এক সুকীয়া সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰে।

পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলি এই ত্ৰিমুণিকৃত ব্যাকৰণ ক্ৰমে অষ্টাধ্যায়ী, কাৰ্ত্তিক আৰু মহাভাষ্য গভীৰ ভাৱে অধ্যয়ন কৰি তথা বৃত্তি ব্যাখ্যা সম্বলিত কলাপ ব্যাকৰণৰ অনুকৰণত বিদ্যাবাগীশে এই ব্যাকৰণ প্ৰণয়ন কৰিছিল। সাধাৰণ শিক্ষাৰ্থীয়ে অল্লয়াসে সংস্কৃত ভাষাত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিবৰ বাবে এই ব্যাকৰণ লিখা হৈছিল। সেই হেতুকে ইয়াত বৈদিক ব্যাকৰণৰ আলোচনা নাই; কেৱল লৌকিক পদৰূপে সংস্কাৰ প্ৰণালী কোৱা হৈছে। ব্যাকৰণৰ সূত্ৰবোৰ ছন্দোবদ্ধ পদকাব্যৰ পদ্ধতিত শ্লোকত বান্ধি দিয়া হৈছে বাবে ছাত্ৰৰ কঠিন হোৱাত সহজ হৈছে। বিদ্যাবাগীশৰ ব্যাকৰণৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য হৈছে এই যে ইয়াত পাণিনি ব্যাকৰণত গৃহীত ৪৫ টা বৰ্ণ আৰু কলাপ ব্যাকৰণত উপদিষ্ট ৪৯ টা বৰ্ণৰ ঠাইত ইয়াত ৫০ টা বৰ্ণক স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। বিদ্যাবাগীশে অকাৰাদি ক্ষকাৰান্ত ৫০ টা বৰ্ণ গ্ৰহণৰ উদ্দেশ্য আৰু ক্ষকাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা ব্যক্ত কৰি গৈছে— অকাৰাদি ক্ষকাৰান্তা বৰ্ণমালাহনুৱৰ্ততে। স্বৰাদি সংজ্ঞা বিধানার্থম্। অত্র সংজ্ঞা বিধানানুপযুক্তোহপি ক্ষকাৰঃ পাণিনীয় বৰ্ণক্ৰম ব্যৱচ্ছেদার্থঃ— সন্ধি বিন্যাসম্। ব্যাকৰণ দৰ্শনৰ বিশেষ দাৰ্শনিক মত শব্দব্ৰহ্মবাদ সম্পৰ্কে গ্ৰন্থকাৰে স্বকীয় অভিমত ইয়াত দাঙি ধৰিছে।

প্ৰয়োগৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ উপৰিও পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্ৰলৈ আন কেইবাটিও বহুমূলীয়া আলোচনা আগবঢ়াই থৈ গৈছে। সেইবোৰত ব্যাকৰণৰ একো একোটা বিষয়বস্তুক পুংখানুপুংখৰূপে আলোচনা কৰা হৈছে। তাৰ ভিতৰত ষট্কাৰক প্ৰয়োগ নামৰ সৰু গ্ৰন্থখনিত ছয়বিধ কাৰকৰ প্ৰয়োগবিধি নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। লৌকিক পদমঞ্জৰী নামৰ গ্ৰন্থত পদ গঠনৰ বিভিন্ন উপায় দাঙি ধৰা হৈছে। ধাতুৰূপ প্ৰকৰণ নামৰ আন এখনি চমু আলোচনাত ধাতুৰূপ সমূহৰ বৈশিষ্ট্য আৰু ব্যৱহাৰ দেখুওৱা হৈছে। পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশৰ এই ধাৰা তেতিয়াৰ বৃহত্তৰ অসম, পূৰ্ববংগ আৰু পশ্চিমবংগত জনপ্ৰিয় হৈ পৰিছিল। এতিয়াও অসম আৰু পশ্চিমবংগৰ কোনো কোনো সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰতিষ্ঠানত এই ব্যাকৰণৰ সুকীয়া উপাধি দিয়াৰ ব্যৱস্থা আছে।

অসমত যে এই ব্যাকৰণৰ ব্যাপক চৰ্চা হৈছিল তাক প্ৰয়োগৰত্নমালাৰ তৎকালীন ভাৱে প্ৰণীত টীকাসমূহৰ পৰা জানিব পাৰি। তাৰ ভিতৰত বিদ্যাবাগীশৰ নাতি চন্দ্ৰশেখৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ চন্দ্ৰশেখৰী টীকা কোচৰজা লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ ৰাজত্বকালত

লিখা হৈছিল। এওঁ মূল গ্ৰন্থকাৰৰ পৌত্ৰ আছিল বুলি নিজে পৰিচয় দি গৈছে—
প্ৰণম্য জগতামীশং চিদানন্দধনং হৰিমে।

পৈতামহৰচো ভাৱং তনুতে চন্দ্ৰশেখৰ : ॥^{১০}

কোচৰজা প্ৰাণনাৰায়নৰ উদ্যোগত সভাপণ্ডিত আচাৰ্য্য জয়কৃষ্ণ শৰ্মা শেখৰ চক্ৰৱৰ্তীয়ে *প্ৰভাপ্ৰকাশিকা* নামে বত্ৰমালা ব্যাকৰণৰ আন এটি টীকা লিখে। ইয়াৰ কিছুকাল পিছত জীৱেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্যই *বত্ৰমালা পঞ্জিকা* আৰু মহেন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যই *বত্ৰমালা প্ৰদীপিকা* (১৭৬৫) নামে দুটি টীকা প্ৰণয়ন কৰে। এনেদৰে সেইযুগৰ অসমত ব্যাকৰণৰ এক অভিনৱ পৰম্পৰাৰ চিন্তন মনন অব্যাহত হৈ আছে। সৰ্বানন্দৰ *তাৎপৰ্য্যসন্দীপিকা* নামৰ এটি বিস্তৃত টীকা ইতিমধ্যে প্ৰকাশ পাইছে (১৯৮৩)।

মধ্যযুগৰ অসমত শব্দশাস্ত্ৰৰ আন এটি বিভাগ—কোষ গ্ৰন্থ বা অভিধান প্ৰণয়নৰ উদ্যোগ লক্ষ্য কৰা যায়। বৈয়াকৰণ পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে তিনিখন কোষগ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে। তিনিওখনতে শব্দশাস্ত্ৰৰ তিনিটা বিষয় তেওঁ বিশদভাবে আলোচনা কৰিছে। তাৰ ভিতৰত *শব্দভেদপ্ৰকাশ* নামৰ গ্ৰন্থখনিত একাধিক অৰ্থযুক্ত শব্দৰ ভিন ভিন অৰ্থত প্ৰয়োগবিধি দেখুওৱা হৈছে। *উদ্বভেদপ্ৰকাশ* নামৰ গ্ৰন্থত শব্দত উদ্বৰ্ণ চাৰিটাৰ (শ, ষ, স, হ) সংঘটন নিয়মাৱলীৰে সৈতে দেখুওৱা হৈছে। *অংকুৰাবলীকোষ* নামৰ আন এখন গ্ৰন্থত বিদ্যাবাগীশে অনেক শব্দ, খণ্ডবাক্য, আৰু ব্যাকৰণৰ অৰ্থজ্ঞাপক আৰু ব্যাখ্যাত্মক টোকা দিছে। কোচৰজা প্ৰাণনাৰায়ণৰ সভাপণ্ডিত জয়কৃষ্ণই *নকাৰভেদঃ* নামে প্ৰকৰণত ৭ প্ৰয়োগ হোৱা শব্দ আৰু ৭-ৰ সংঘটন বিধি আলোচনা কৰিছে। চাৰিওখন গ্ৰন্থ হাতেলিখা অৱস্থাত চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতাত্ত্বিক অধ্যয়ন বিভাগৰ পুথিভঁৰালত সংৰক্ষিত হৈ আছে।

প্ৰাচীন কালৰে পৰা অসমৰ সংস্কৃত পাঠশালা বিলাকত ছন্দ আৰু অলংকাৰৰ পাঠ দিয়া হৈছিল। বৰ্ত্তমান হাতেলিখা পুথিভঁৰাল বোৰত সৰ্বভাৰতীয় প্ৰসিদ্ধি থকা দন্তী আদি অলংকাৰিকৰ গ্ৰন্থৰ অনুলিপি পোৱা যায় যদিও এই দেশত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ কোনো স্বতন্ত্ৰীয়া ধাৰাৰ চৰ্চা হোৱাৰ কথা বা তেনে গ্ৰন্থ প্ৰণয়নৰ কথা জনা নাযায়। কিন্তু ছন্দৰ বিষয়ে বজা নৰনাৰায়ণৰ সভা কৰি কৰ্ণপুৰে *বত্ৰমালা* নামে এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ইয়াত লক্ষণেৰে সৈতে বিভিন্ন ছন্দৰ বিশ্লেষণ দেখুওৱা হৈছে। ইয়াৰ বহুকাল পিছত মহামহোপাধ্যায় আচাৰ্য্য দীৱেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্যই *বৃত্তমঞ্জৰী* নামে সাতোটা স্তবকৰ এখন গ্ৰন্থত ছন্দবিষয়ক এক প্ৰণালীবদ্ধ আলোচনা কৰি থৈ গৈছে।

তন্ত্ৰ ৰচনাৰ পৰম্পৰা মধ্যযুগতো অব্যাহত আছিল। তন্ত্ৰশাস্ত্ৰত সম্প্ৰদায় বিশেষৰ সাধন প্ৰণালী আৰু উপাসনা পদ্ধতি নিৰ্দেশ কৰা থাকে। এই তন্ত্ৰসমূহো আখ্যান উপাখ্যান আৰু ঐতিহাসিক, ভৌগোলিক আৰু সামাজিক তথ্যৰে সমৃদ্ধ।

অসমত ৰচিত দুখন প্ৰখ্যাত শাস্ত্ৰ তন্ত্ৰ হ'ল *বৃহদগ্ৰন্থ* আৰু *যোগিনীতন্ত্ৰ*। দুয়োখনতে অসমৰ ভৌগোলিক বিৱৰণ পোৱা যায়। *বৃহদগ্ৰন্থ*ত ই কামৰূপৰ সীমা উল্লেখ কৰি ইয়াক তিনিটা প্ৰধান ভূখণ্ডত ভাগ কৰিছে আৰু জল্লীশ শিৱ, কামাখ্যা আৰু দিক্ৰবাসিনীক ক্ৰমে তিনিটা খণ্ডৰ অধিষ্ঠাতা বুলি উল্লেখ কৰিছে (২, ৫-৭)। *যোগিনীতন্ত্ৰ* এই ভূখণ্ডক চাৰিটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে— ৰত্নপীঠ, কামপীঠ, স্বৰ্ণপীঠ আৰু সৌম্যপীঠ। ৩৫ টা পটলত বিভক্ত *যোগিনীতন্ত্ৰ*ত কামাখ্যা, উমা, চাণ্ডিকা, দুৰ্গা আদি দেৱীৰ বিভিন্ন ৰূপৰ ধ্যান, উপাসনা, সাধন প্ৰণালী আদিৰ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। দুয়োখন তন্ত্ৰৰে ৰচনা কাল বিতৰ্কৰ বিষয় হৈ আছে। শেহতীয়া ভাবে বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰীয়ে *যোগিনীতন্ত্ৰ* সম্পূৰ্ণ হোৱাৰ শেহতীয়া তাৰিখ ১৬৬২ খ্ৰীষ্টাব্দ বুলি কৈছে। তন্ত্ৰখনত মিবজুমলাৰ অসম আক্ৰমণৰ প্ৰসঙ্গ উল্লেখিত হোৱাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি শাস্ত্ৰীয়ে উক্ত সিদ্ধান্ত দিছে।^{১১} আনহাতেদি তন্ত্ৰখনৰ অনেক শ্লোক পঞ্চদশ শতিকাৰ অসম আৰু বঙ্গদেশৰ নিবন্ধকাৰৰ দ্বাৰা উদ্ধৃত হোৱালৈ চাই মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীয়ে এই গ্ৰন্থখন পঞ্চদশ শতিকাৰ আগতেই ৰচনা কৰা হৈছিল বুলি কৈছে।^{১২} অৱশ্যে এনেবোৰ গ্ৰন্থত বিভিন্ন সময়ৰ একাধিক লোকৰ ৰচনা সন্নিবিষ্ট হোৱাৰ কথা বিবেচনা কৰিলে এক দীৰ্ঘকাল জুৰি ৰচিত হোৱা এই গ্ৰন্থবোৰ সপ্তদশ শতিকাত সমাপ্ত হৈছিল বুলি ভাবিব পাৰি।

১৫৬ (৫৬)

প্ৰাচীন অসমত বিশ্বেশ্বৰ, ধৰলেশ্বৰ, নাৰায়ণ সৰ্বজ্ঞ আদিয়ে কামৰূপীয়া স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ যি এক নব্যধাৰা প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে সি মধ্যযুগৰ একাধিক স্মৃতিশাস্ত্ৰকাৰৰ অবিহণে পুষ্ট হ'ল। ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ শেষভাগৰ পৰা সপ্তদশ শতিকাৰ আগভাগলৈকে অসমত কেইবাজনো স্মৃতিশাস্ত্ৰকাৰৰ আবিৰ্ভাব হৈছিল। সেই সকলৰ ভিতৰত নীলাম্বৰাচাৰ্য্য (১২০০-১৩০০) প্ৰাচীনতম। ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ এইজন স্মৃতিনিবন্ধকাৰৰ তিনিখন গ্ৰন্থ উদ্ধাৰ হৈছে। সেই তিনিখন হ'ল *অংশ প্ৰকাশিকা*, *শ্ৰাদ্ধপ্ৰকাশ* আৰু *কালকৌমুদী*। ইয়াৰে প্ৰথমখন *বিষ্ণুপুৰাণ*ৰ ভাষ্য যদিও ইয়াত পুৰাণখনৰ অন্তৰ্গত বৰ্ণধৰ্ম, আশ্ৰমধৰ্ম আদি বিষয়ৰ বিতং আলোচনা কৰা হৈছে। দ্বিতীয়খনো কাত্যায়নৰ *শ্ৰাদ্ধকল্পসূত্ৰ*ৰ ভাষ্য। তৃতীয় গ্ৰন্থ *কালকৌমুদী*ত প্ৰধানকৈ বিভিন্ন উৎসৱ পাৰ্বনাদিৰ সময়সূচী নিৰূপণ কৰা হৈছে আৰু তাৰ শুভাশুভ ফল আলোচনা কৰা হৈছে।

শ্ৰাদ্ধভাষ্য আৰু *কালকৌমুদী*ৰ পুষ্টিপ্ৰকাশত প্ৰাপ্ত তথ্য অনুযায়ী আচাৰ্য্যগৰাকীৰ পিতৃ আছিল সংকৰ্ষণ নামৰ এজন স্মাৰ্ত্ত বিদ্বান। ন্যায়শাস্ত্ৰকে আদি কৰি বিবিধ শাস্ত্ৰৰ ওপৰত নীলাম্বৰাচাৰ্য্যৰ ব্যুৎপত্তি আছিল। স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান তেওঁ পিতাকৰ পৰা লাভ কৰিছিল।

অসম, বঙ্গদেশ, মিথিলা আদি ঠাইৰ স্মৃতিকাৰে বেদাচাৰ্য্যৰ স্মৃতিৰত্নাকৰৰ পৰা উদ্ধৃতি দাঙি ধৰি নিজৰ নিজৰ সিদ্ধান্ত প্ৰমাণ কৰিছে। বেদাচাৰ্য্যক লৈ নামনি

অসমত অনেক লোককথাৰ প্ৰচলন আছে। *স্মৃতিৰত্নাকৰত* সন্নিবিষ্ট কাহিনী আৰু লোকশ্ৰুতিৰ আধাৰত বেদাচাৰ্য্যক পালবংশৰ ৰজা ৰত্নপালৰ পুত্ৰ পুৰন্দৰপালৰ সমসাময়িক বুলি কোৱা হয়।^{১০} পি. ভি. কানৈৰ মতে বেদাচাৰ্য্যৰ সময় ১২৫০ ৰ পৰা ১৫০০ খৃষ্টাব্দ।^{১১} মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীৰ মতে তেওঁৰ সময় ১২৫০-১৩৫০ খৃষ্টাব্দ। নলিনীৰঞ্জন শৰ্মায়ে^{১২} শাস্ত্ৰীৰ মতকে সমৰ্থন কৰিছে। *স্মৃতিৰত্নাকৰত* মনু, ভৱদেৱ প্ৰভৃতি প্ৰাচীন স্মৃতিকাৰৰ সিদ্ধান্তক যথেষ্ট গুৰুত্ব দিয়া হৈছে— মন্বাদি স্মৃতিশাস্ত্ৰাৰ্থে ভৱদেৱাদি সম্মতম্। প্ৰায়শ্চিত্তমহং ৰক্ষ্যে বিজ্ঞায় পাপনিষ্কৃতৌ (১৫.৯)। গ্ৰন্থখনত প্ৰধানকৈ বিভিন্ন সংস্কাৰ আৰু আচাৰ পদ্ধতিৰ আলোচনা হৈছে। মধ্যযুগৰ আন এজন স্মৃতিকাৰ হৈছে দামোদৰ মিশ্ৰ। তেওঁৰ স্মৃতিনিবন্ধৰ ভিতৰত *গংগাজল* আৰু *স্মৃতিসাগৰসাৰ* উত্তৰ পূৰ্ব ভাৰতত প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ। এই কালছোৱাতে প্ৰসিদ্ধ বৈষ্ণৱ কবি অনন্ত কন্দলিয়ে ৰচনা কৰা *স্মৃতিকল্পক্ৰম* নামৰ সংগ্ৰহ গ্ৰন্থখনো অনেক স্মৃতিশাস্ত্ৰীয় উপাদানেৰে সমৃদ্ধ।

কামৰূপীয় স্মৃতি ধাৰাৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নিবন্ধকাৰ হ'ল পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ (১৫২৫-১৬১৫)। তেখেতে ওঠৰখন স্মৃতিশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল। তাৰ ভিতৰত *ব্যৱহাৰ কৌমুদী* (১৫৩০ শক), *বিবাদ কৌমুদী* (১৫২৬ শক) আৰু *দণ্ড কৌমুদী* এই তিনিখন ন্যায়িক বিধি সম্বলিত গ্ৰন্থ।^{১৩} প্ৰথম খনত ন্যায়াধিকৰণ আৰু ন্যায়পালিকাৰ বাবে বিধি বিধান, দ্বিতীয়খনত বিভিন্ন গোচৰ নিষ্পত্তিৰ ব্যৱস্থা আৰু তৃতীয় খনত অপৰাধৰ শাস্তি বিধানৰ ব্যৱস্থা দিয়া আছে। *পত্ৰকৌমুদী*ত ৰাজকীয় চিঠি পত্ৰ আৰু ৰাজহুৱা সূচনা আদি লিখাৰ বিভিন্ন নিয়ম দিয়া হৈছে। ভালেকেইখন গ্ৰন্থত অসমীয়া হিন্দুসমাজত মানিবলগীয়া নিত্য আৰু নৈমিত্তিক কৰ্মৰ বিষয়ে বিতং ভাবে কোৱা হৈছে। সেইবোৰ গ্ৰন্থৰ ভিতৰত *দায় কৌমুদী*, *শ্রাদ্ধ কৌমুদী*, *তিথিকৌমুদী*, *সংস্কাৰকৌমুদী*, *দীক্ষাকৌমুদী* আদি প্ৰধান। পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশে মুঠ ওঠৰখন কৌমুদী ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়। তদুপৰি *দ্বৈতনিৰ্ণয় দীপিকা*, *বাস্তৱ্যগ পদ্ধতি* আদি ভালেমান স্মৃতিবিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। সকলোবোৰ গ্ৰন্থ বৰ্তমান পাবলৈ নাই। ভিন ভিন সূত্ৰই দিয়া গ্ৰন্থৰ তালিকাৰ মাজত পাৰ্থক্য লক্ষ্য কৰা যায়। আনৰ উদ্ধৃতি বা লেখকৰ নিজৰ নিৰ্দেশৰ পৰাহে কেইবাখনো কিতাপৰ নাম জানিব পাৰি। পৰ্যাপ্ত তথ্যৰ অভাৱত কোনো বহিৰংগ সাক্ষ্যৰ দ্বাৰায়ো সিদ্ধান্তবাগীশৰ সকলোবোৰ গ্ৰন্থৰ এখন শুদ্ধ তালিকা প্ৰস্তুত কৰিব পৰা হোৱা নাই। তথাপি বিভিন্ন অন্তৰংগ আৰু বহিৰংগ সঁজাৰনা আৰু বিভিন্ন স্থানৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা তথ্য পৰীক্ষা কৰি মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীয়ে একত্ৰিশখন গ্ৰন্থৰ এখন সুদীৰ্ঘ তালিকা প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছে। (দ্রষ্টব্য, কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ শাখা, চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালয়কাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ, ১৯৮৩, পৃ. ২০৯-২১৩)।

জনশ্ৰুতি মতে পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশে মংগলদৈৰ ওচৰৰ সৰাবাৰীত জন্ম

গ্ৰহণ কৰিছিল। *বিবাদ কৌমুদী* আৰু *দণ্ডকৌমুদী*ৰ গ্ৰন্থসমাপ্তিত তেখেতে নিজকে 'লৌহিত্যদক্ষিণকুলেহপিসমুদ্ভৱেন'^{১৪} আৰু 'লৌহিত্য দক্ষকুলনিবাসিনা'^{১৫} বুলি পৰিচয় দিছে। পদ্মনাথ বিদ্যাবিনোদ, মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী আদি পণ্ডিতে দক্ষিণকুল আৰু দক্ষকুলৰ অৰ্থ সৌকল্য বা লৌহিত্যৰ সৌহাৰ্দে বুলি অৰ্থ ভাঙিছে^{১৬} আৰু লৌহিত্যৰ সৌফালে মংগলদৈ অঞ্চলত প্ৰচলিত লোকবিশ্বাস, জনশ্ৰুতি আদিৰ ভিত্তিত সিদ্ধান্তবাগীশক সেই ঠাইৰ লোক বুলিয়ে ঠাৱৰ কৰিছে। নিজৰ পাণ্ডিত্যৰ বলত তেখেতে নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ সভাপণ্ডিত হৈছিল আৰু চিলাৰায়ৰ সদস্যৰ লাভ কৰিছিল। নৰনাৰায়ণৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ ৰজা লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ (১৫৮৪-১৬২২) সভাতো কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰিছিল। পিছলৈ ক্ৰমে ৰজা ৰঘুদেৱ, পৰীক্ষিত নাৰায়ণ আৰু বলিনাৰায়ণৰ সভা শুৱনী কৰিছিল। তেখেতৰ পৰামৰ্শমতে ৰঘুদেৱে হাজোত হয়গ্ৰীৱ মাধৱ মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰায়। সিদ্ধান্তবাগীশে গ্ৰন্থসমূহৰ পুষ্পিকাত পৃষ্ঠপোষক ৰজাসকলৰ নামোল্লেখ কৰিছে আৰু নিজৰ বিস্তৰ অধ্যয়ন আৰু পাণ্ডিত্যৰ কথাও ঘোষণা কৰিছে।

সিদ্ধান্তবাগীশৰ সমসাময়িক বয়ঃকণিষ্ঠ আন এজন স্মৃতিকাৰ হ'ল বৈকুণ্ঠনাথ ভাগৱত ভট্টাচাৰ্য্য বা ভট্টদেৱ। ভট্টদেৱৰ একমাত্ৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ *শৰণসংগ্ৰহ* বা *শৰণমালিকা*ত বৈষ্ণৱ সত্ৰসমূহৰ প্ৰশাসনীয় নীতি নিয়মৰ লগতে আচাৰ অনুষ্ঠান আদিৰ নিৰ্দেশাৱলী আছে।

পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশৰ পিছত যিজন অসমীয়া ধৰ্মশাস্ত্ৰকাৰে বংগদেশৰ ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্য্যৰ স্মাৰ্ত মতৰ বিৰুদ্ধে প্ৰবল যুক্তিসহ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ প্ৰতিবাদ উত্থাপন কৰিছিল, সেইজন হৈছে শঙ্কুনাথ মিশ্ৰ সিদ্ধান্তবাগীশ। তেখেতে *বৰ্ণভাস্কৰ*, *দিনভাস্কৰ* আদি নামেৰে দ্বাদশ খণ্ডৰ এখন বৃহৎ গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে। তাৰ দ্বাৰা কামৰূপ প্ৰদেশত নতুনকৈ অনুপ্ৰবেশ কৰা বংগীয় আইন কানুনৰ বিৰোধিতা কৰি কামৰূপীয় প্ৰাচীন মতৰ যথার্থতা সাব্যস্ত কৰি দেখুওৱা হয়। *বৰ্ণভাস্কৰ*ৰ আৰম্ভনি আৰু সমাপ্তিসূচক বাক্যৰ পৰা জনা যায় যে কামৰূপৰ ৰত্নপীঠখণ্ডৰ উপাস্য দেৱতা জলেশ্বৰৰ মন্দিৰৰ ওচৰত বৈকুণ্ঠপুৰত তেখেতে বাস কৰিছিল আৰু কোচবেহাৰৰ ৰজা ধৰ্মদেৱৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰিছিল।^{১৭}

অজ্ঞাত লেখকৰ *আংগিৰসসংহিতা* নামৰ এখন স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ সন্ধান পোৱা যায়। ১২৭৭ টা শ্লোক সম্বলিত এইখন গ্ৰন্থ ভাৰতৰ আন ঠাইত পোৱা আংগিৰসসংহিতাতকৈ বেলেগ বুলি মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীয়ে মত প্ৰকাশ কৰে। (দ্রষ্টব্য কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰশাখা, স্মৃতিগ্ৰন্থ, পৃ. ১৯৬)। এইসকলৰ উপৰিও আৰু ভালেমান ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ নাম পোৱা যায়। পঞ্চদশ শতিকাৰ কাষৰে পাঁজৰে ৰচিত গৃহ্য পাৰস্কৰ, ধৰ্মসংগ্ৰহ, *স্মৃতিসমুচ্চয়* প্ৰভৃতি অনেক গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ মাত্ৰ পোৱা যায় বা কেতিয়াবা হাতেলিখা অনুলিপি একোটাহে পোৱা যায়। এই সকলোবোৰ গ্ৰন্থ উদ্ধাৰ

আৰু সমীক্ষা নোহোৱালৈকে কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ইতিহাস সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰি।

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সকলো প্ৰধান মতবাদৰ ওপৰত অধ্যয়ন চিন্তন অসমত যথেষ্ট পৰিমাণে হৈছিল যদিও কোনো অসমীয়া দাৰ্শনিক পণ্ডিতে এই সময়ছোৱাত কোনো এক ধাৰাৰ সমৰ্থনত সুকীয়া গ্ৰন্থ সংস্কৃতত লিখি থৈ যোৱা নাই। ভক্তি আন্দোলনৰ দাৰ্শনিক পশ্চদভূমি সম্পৰ্কে যে আন্দোলনৰ নেতাসকলৰ বিস্তৰ অধ্যয়ন আছিল আৰু ধাৰণাও স্পষ্ট আছিল, তাক শংকৰদেৱৰ কীৰ্ত্তন, গুনমালা, মাধৱদেৱৰ নামঘোষা, ভক্তিবত্ৰাবলী, ভট্টদেৱৰ কথাগীতা আদি গ্ৰন্থৰ পৰা জানিব পাৰি। শংকৰাচাৰ্য্যই ব্যাখ্যা কৰা আৰু পৰৱৰ্তী কালত শ্ৰীধৰ স্বামী, বিষ্ণুপুৰী আদিয়ে সমৰ্থন কৰা অদ্বৈতবাদৰ ওপৰতে অসমৰ বৈষ্ণৱ দৰ্শন প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। সেয়ে এই ধাৰাৰ আলোচনাতে বৈষ্ণৱ দাৰ্শনিকসকলে প্ৰধানকৈ মনোনিবেশ কৰিছিল। কিন্তু সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ অৱগতিৰ বাবে সেই মতবাদৰ উৎস সংস্কৃত গ্ৰন্থবোৰৰ জটিল তত্ত্ববোৰ অসমীয়া ভাষাত সৰলভাৱে ব্যাখ্যা কৰাটো তৎকালীন প্ৰয়োজনীয়তা আছিল বাবেই ধৰ্মপ্ৰচাৰক সকলে নিজভাষাতে দাৰ্শনিক তত্ত্বমূলক গ্ৰন্থ ৰচিবলগীয়া হৈছিল। তথাপি শংকৰদেৱ, ভট্টদেৱ আদিয়ে তেখেতসকলৰ সংগ্ৰহ গ্ৰন্থ কেইখনত বেদান্তসূত্ৰকে আদি কৰি অনেক দাৰ্শনিক গ্ৰন্থৰ নিৰ্বাচিত শ্লোকৰ ওপৰত যি টীকা লিখি থৈ গৈছে, তাত দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ আটাইকেইটা ধাৰাৰ আলোচনা সোমাই পৰিছে।

অসমৰ পণ্ডিতে স্বতন্ত্ৰীয়াকৈ দাৰ্শনিক গ্ৰন্থ লিখা নাছিল যদিও তেওঁলোকে কেইবাখনো সৰ্বভাৰতীয় দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ গধুৰ দাৰ্শনিক ব্যাখ্যা লিখি থৈ গৈছে। কোচৰজাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ ভট্টাচাৰ্য্যই গুণাৰ্থপ্ৰকাশিকা নাম দি লক্ষ্মণাচাৰ্য্যৰ শাৰদাতিলকৰ এটি টীকা লিখে। দাৰ্শনিক গ্ৰন্থৰ ভাষা লিখাৰ পৰম্পৰা অসমত ইয়াৰ কিছুকাল আগৰে পৰা আৰম্ভ হৈছিল। ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ অদ্বৈতবাদী দাৰ্শনিক নীলাম্বৰাচাৰ্য্যই অংশপ্ৰকাশিকা নামৰ বিষ্ণুপুৰাণৰ যি টীকা লিখিছিল, তাত তেওঁ অদ্বৈত মতবাদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত বৈষ্ণৱ দৰ্শনৰ বিস্তৰ আলোচনা কৰি থৈ গৈছে। ৰাজগুৰু দামোদৰ মিশ্ৰই দুটি দাৰ্শনিক ধাৰাৰ বিষয়ে দুটি তত্ত্বগধুৰ ভাষা লিখে। তাৰে এটি সিলহন মিশ্ৰৰ শান্তিশতকৰ ভিত্তিত লিখা সুব্যক্ত পঞ্জিকা আৰু আনটি শংকৰাচাৰ্য্যৰ বিখ্যাত হস্তামলকস্তোত্ৰৰ ভিত্তিত লিখা হস্তামলকপঞ্জিকা। প্ৰথমটি টীকাৰ সম্পূৰ্ণৰূপ আৱিস্কৃত হৈছে, দ্বিতীয়টিৰ অসম্পূৰ্ণ পাঠহে পোৱা যায়। সুব্যক্তপঞ্জিকাৰ পুষ্টিকাৰ পৰা টীকাটি ১৪৫৩ খৃষ্টাব্দত সম্পূৰ্ণ হৈছিল বুলি বুজা যায়।^{১০}

ভট্টদেৱে কথাগীতাৰ আৰম্ভণিতে দামোদৰ নামে এজন লোকৰ দ্বাৰা প্ৰণীত গীতাৰ এটি টীকাৰ উল্লেখ কৰিছে— ‘যদ্যপি আমি শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰসাদে শ্ৰীধৰী, শাংকৰী, দামোদৰী, ভাস্কৰী চাৰিয়ো টীকাৰ বিচাৰ কৰছি, তথাপি প্ৰায় শ্ৰীধৰী

টীকাৰ মতে কথা নিবন্ধিবো; তাহাৰ যুক্তি গুন। শাংকৰী টীকা জ্ঞানক প্ৰধান কৰি ব্যাখ্যা কৰে, ভাস্কৰী কৰ্মক প্ৰধান কৰে; শ্ৰীধৰী ভক্তিমাত্ৰ নিকপণ কৰে, দামোদৰী তিনিও যোগ সমে কৰে।’

পণ্ডিতসকলে ভট্টদেৱৰ দ্বাৰা উল্লিখিত এই দামোদৰজন আৰু ইতিপূৰ্বে আলোচিত দাৰ্শনিক টীকাৰ ৰাজগুৰু দামোদৰ মিশ্ৰক একেজন লোক বুলি ঠাৱৰ কৰিছে।^{১১} তেনেহলে, ভট্টদেৱৰ নিৰীক্ষণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কব পাৰি যে শংকৰাচাৰ্য্য, ভাস্কৰাচাৰ্য্য আৰু শ্ৰীধৰ স্বামীৰ টীকাৰ সমান্তৰাল ভাবে স্থাপন কৰিব পৰাকৈ অসমৰ পৰাও দামোদৰ মিশ্ৰই স্বকীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰে গীতাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াই থৈ গৈছে।

পুৰাণ, তত্ত্ব, দৰ্শন, কাব্য আৰু কাব্যাত্মিক গ্ৰন্থৰ উপৰিও অসমত কেইবাখনো ব্যৱহাৰিক জ্ঞানৰ পুথি ৰচিত হৈছিল। ব্যৱহাৰিক শাস্ত্ৰ প্ৰণয়নৰ শুভাৰম্ভ প্ৰাগজ্যোতিষত হস্তাযুৰ্বেদৰ দিনতে হৈছিল। মধ্যযুগত প্ৰধানকৈ জ্যোতিষ আৰু আয়ুৰ্বেদ সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থৰ ৰচনাই প্ৰধানকৈ হৈছিল। এই দুই বিষয়ত অসমৰ সুকীয়া আধিপত্য প্ৰাচীনকালৰে পৰা স্বীকৃত হৈ আহিছে।

প্ৰাগজ্যোতিষ বা কামৰূপত এক সুকীয়া জ্যোতিষবিদ্যাৰ পৰম্পৰা অতীতৰে পৰা চলি আহিছে। ইয়াত ব্যৱহৃত গণিত পদ্ধতিও আন ভাৰতীয় জ্যোতিষ গণিত পদ্ধতিতকৈ বেলেগ। ‘এই পদ্ধতি মতে, যোগ, বিয়োগ, পুৰণ, হৰণ বাওফালৰ পৰা মটি মটি আৰ্য্যৰ সহায়ত একে শাৰীতে কৰা হয়।’^{১২} ইয়াত ক্ৰুটি অৰ্থাৎ অমূৰ্ত কালৰ গণনাৰে সময়ৰ হিচাপ আৰম্ভ কৰা হয়। কামৰূপত নিজা পদ্ধতিৰে পঞ্জিকা তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। ‘কামৰূপীয় বিষ্ণুপঞ্জিকা বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ। অন্যান্য দেশীয় পঞ্জিকাবোৰত ৰাশিবিলাকৰ আয়, ব্যয় আৰু স্থিতি থাকে, আমাৰ বিষ্ণুপঞ্জিকাত আয়, ব্যয়, ধৰ্ম, অধৰ্ম, সুখ, দুখ, নিদ্ৰা, জাগৃতি, সুশীল, কুৰূপ এই দহোটি বিষয় দিয়া থাকে। .....’^{১৩} এনেদৰে নিজস্ব কৌশল আৰু দৃষ্টিভঙ্গীৰে জ্যোতিষ বিষয়ৰ অধ্যয়ন অধ্যাপনা অসমত বিশেষভাবে কৰা হৈছিল। সেই উপলক্ষ্যে এই এই বিষয়ক একাধিক গ্ৰন্থ ইয়াত ৰচিত হৈছিল বুলি ভবা যায় যদিও সকলোবোৰ গ্ৰন্থৰ মৌলিকতা সম্বন্ধে সন্দেহৰ অৱকাশ নথকা নহয়। তদুপৰি কামৰূপত সংকলিত বা ৰচিত বহুতো গ্ৰন্থ বৰ্তমান দুস্থাপ্য হৈ পৰিছে। ষোড়শ সপ্তদশ শতিকাৰ ভিতৰত ৰচিত বংশীবাদন দ্বিজৰ জ্যোতিৰ্মুক্তাবলী এই বিষয়ৰ এখন নিৰ্ভৰযোগ্য গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থৰ মুদ্ৰিত সংস্কৰণ ইতিমধ্যে প্ৰকাশ হৈছে। কৃষ্ণদেৱ মিশ্ৰৰ সংবৎসৰগণনা^{১৪} এই বিষয়ক এখন সৰু গ্ৰন্থ। ইয়াত বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ প্ৰভাৱত শুভাশুভ বিচাৰ কৰা হৈছে।

স্মৃতিজ্যোতিষসাৰ সংগ্ৰহ নামৰ এটি খুলত পোৱা তিনিখন মূল্যবান সাঁচিপতীয়া পুথি বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতাত্ত্বিক অধ্যয়ন বিভাগে ছপা কৰি উলিয়াইছে।

সেই কেইখন হল দামোদৰ মিশ্ৰৰ স্মৃতিসাগৰ, লক্ষ্মীপতি শৰ্মাৰ জ্যোতিৰ্মালা আৰু পীতাম্বৰ সিদ্ধান্ত বাগীশ ভট্টাচাৰ্য্যৰ গ্ৰহণকৌমুদী। প্ৰথমখন স্মৃতিনিবন্ধ আৰু পিছৰ দুখন জ্যোতিষ বিষয়ক গ্ৰন্থ। জ্যোতিৰ্মালাৰ শেষৰফালে প্ৰাপ্ত সংবাদ মতে লক্ষ্মীপতি শৰ্মাই ১৬১৩ শকত এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেখেতে নিজকে কবিৰত্ন চক্ৰৱৰ্তীৰ নাতি বুলি পৰিচয় দিছে।^{১৪} ৰজা নৰনাৰায়ণ, তৎপুত্ৰ লক্ষ্মীনাৰায়ণ আৰু চিলাৰায় পুত্ৰ ৰঘুদেৱৰ সভা গহীন কৰা পণ্ডিত স্মৃতিশাস্ত্ৰকাৰ পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশৰ গ্ৰন্থসমূহত ধৰ্মশাস্ত্ৰীয় তথ্যৰ লগতে জ্যোতিষ সম্পৰ্কীয় তথ্যও মিহলি হৈ থাকে। অৱশ্যে এই দুইটি বিষয় অতিকৈ ওচৰ চপা বাবে এটিৰ পৰা আনটিক সম্পূৰ্ণৰূপে পৃথক কৰা টান। বিভিন্ন মাহ, তিথি, বাৰ আদিত সংঘটিত সূৰ্য্যগ্ৰহণ আৰু চন্দ্ৰগ্ৰহণত বিভিন্ন নক্ষত্ৰৰ স্থান, গ্ৰহণৰ ফল আৰু নানা প্ৰকাৰ বিধি নিষেধ আদি বিষয় গ্ৰহণকৌমুদীত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। ৰাশি নক্ষত্ৰাদি কথন, গ্ৰহদৃষ্টি ফলাফল, কৰ্ম, যাত্ৰা আদি বিষয় জ্যোতিৰ্মালাৰ প্ৰধান আলোচ্য বস্তু। গ্ৰন্থকাৰ কেইজনে বিস্তৰভাৱে পূৰ্বতন স্মৃতি, পুৰাণ আৰু জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰ পৰা শ্লোক উদ্ধাৰ কৰিছে আৰু নিজে ইয়াৰ সংস্কৃতত ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। আৱশ্যক অনুযায়ী দেশাচাৰ, কালাচাৰ আদিও উনুকিয়াই গৈছে। অসমৰ সংগ্ৰহালয় বোৰত জ্যোতিষ সম্পৰ্কীয় অনেক গ্ৰন্থ হাতেলিখা অৱস্থাত পোৱা যায়। কিন্তু সেইবোৰৰ মৌলিকত্ব আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ স্থান কাল সম্পৰ্কে নিৰ্ভৰযোগ্য তথ্য নোপোৱাৰ বাবে সেইবোৰ অসমতে ৰচিত হৈছিল বুলি ঠাৱৰ কৰিব পৰা নাযায়।

পুৰন্দৰপালৰ নীতিকুসুমৰ বহুকাল পিছত অষ্টাদশ শতিকাত পৰশুৰাম বিদ্যাবাগীশে নীতিলতাংকুৰ নামেৰে ৰাজনীতিশাস্ত্ৰ এখন ৰচনা কৰে। কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰকে ধৰি অনেক নীতিশাস্ত্ৰৰ পৰা বিষয়বস্তু সংগ্ৰহ কৰি, শৃংখলা লগাই সজাই নিজে সংস্কৃত ব্যাখ্যা লিখিছে আৰু প্ৰয়োজনবোধে মূলৰ কোনো কোনো শ্লোকৰ অসমীয়া অনুবাদ সংযোগ কৰিছে।

অসমত আয়ুৰ্বেদ চিকিৎসাৰ গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। মধ্যযুগৰ সময়ছোৱাৰ ভিতৰত ৰচিত দুখন প্ৰধান আয়ুৰ্বেদশাস্ত্ৰ হ'ল জগন্নাথ কৰিৰাজৰ বৈদ্যসাৰোদ্ধাৰ আৰু দামোদৰৰ চিকিৎসা সংহিতা।^{১৫} ব্ৰজনাথ শৰ্মাৰ বৈদ্যসাৰোদ্ধাৰ নামৰ দুখন সাঁচিপতীয়া পুথি অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতাত্ত্বিক অধ্যয়ন বিভাগত সংৰক্ষিত হৈছে।^{১৬} গ্ৰন্থখনত প্ৰাকৃতিক ঔষধিৰে বিভিন্ন ৰোগ চিকিৎসাৰ পদ্ধতি আৰু পথ্যাপথ্য সম্পৰ্কীয় নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। গ্ৰন্থখনিত ঠায়ে ঠায়ে অসমীয়াতে মন্তব্য আৰু নিৰ্দেশ দিয়া দেখা যায়।

আহোম স্বৰ্গদেউ লক্ষ্মীনাথ সিংহৰ ৰাজত্বকালত (১৬৯১-১৭০২) অনঙ্গ কৰিৰাজে ৰচনা কৰা বৈদ্যকল্পতৰু নামে আন এখন তালপতীয়া পুথি একে অনুষ্ঠানতে সংৰক্ষিত হৈছে।^{১৭} চিকিৎসা বিদ্যাৰ প্ৰাথমিক কথাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি

বিভিন্ন ৰোগৰ কাৰণ, লক্ষণ আৰু চিকিৎসা পদ্ধতি, পথ্যাপথ্য আদিৰ বিস্তৃত আলোচনাৰ উপৰিও মন্ত্ৰ চিকিৎসাৰ বিষয়েও গ্ৰন্থখনত পোৱা যায়। বৈদ্যনাথ উপাধিৰে বা নামেৰে আন এজন লোকে প্ৰণয়ন কৰা সাৰাংসাৰঃ নামে আন এখন আয়ুৰ্বেদ গ্ৰন্থ পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থতো সংস্কৃতৰ লগতে অসমীয়া ভাষাতো বিধি নিষেধ জাতীয় মন্তব্য লিখি থোৱা হৈছে। বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক দ্ৰব্যৰ পৰা ৰস, আৰিষ্ট কথ আদি ঔষধ আৰু অনুপান প্ৰস্তুত প্ৰণালী এই গ্ৰন্থত লিখা হৈছে।

সংস্কৃত ভাষাত যিবোৰ শাসন প্ৰণয়ন কৰা হৈছিল, কাব্যগুণলৈ চাই সেইবোৰকো সাহিত্যৰ ইতিহাসত সামৰি লব পাৰি। ভৌমবংশীয় ৰজাসকলে আলংকাৰিক সংস্কৃত ভাষাত প্ৰণয়ন কৰা শাসনবোৰ নিঃসন্দেহে উচ্চমানৰ সাহিত্য। দ্বাদশ শতিকালৈকে ৰচিত হোৱা শাসন সমূহৰ সৰহভাগেই চম্পূকাব্যৰ ৰীতিত ৰচিত আৰু যথেষ্ট দীঘলীয়া আছিল। কিন্তু ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা পিছৰ কাললৈ ৰচিত শাসনবোৰত পদ্যতকৈ গদ্যৰ ব্যৱহাৰ বেছি। শাসনৰ আৰম্ভণিতে দাতা ৰজা বা ৰাজবিষয়াৰ পৰিচয় জ্ঞাপক প্ৰশস্তিত ওজঃগুন বিশিষ্ট দীৰ্ঘসমাসযুক্ত পদ ব্যৱহাৰ কৰি এক বিশেষ ধৰণৰ বাক্য গাথনি প্ৰস্তুত কৰা হয়। এনে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট বাক্য প্ৰায় সকলোবোৰ শাসনতে ব্যৱহাৰ হৈছে। তেনে বাক্যত অনুপ্ৰাসৰ বহুল প্ৰয়োগ এক লক্ষ্যনীয় বৈশিষ্ট্য। সাধাৰণতে গুণবাচক শব্দবোৰৰ মাজত সমতা ৰাখি এনে দীৰ্ঘপদ ৰচনা কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে—

‘স্বস্তি প্ৰচণ্ড-দোৰ্দ্দণ্ড-কলিত-দণ্ড-কোদণ্ড-নিষ্কিপ্ত-কাণ্ড-খন্ডিতোদণ্ড-বৈৰিচয় মুণ্ডাশেষ সামন্ত-চক্ৰ-চূড়ামণি-মৰীচি-মঞ্জৰী-বিৰাজিত-চৰণ-কমল-হৰ-হৰে-হিম হীৰ-হিণ্ডিৰ-গিণ্ড-পাণ্ডুৰিত-যশোৰাশি- - - - -’ ইত্যাদি (উমানন্দ মন্দিৰৰ শিলৰ ফলি, প্ৰাচ্য শাসনাৱলী ফলি সংখ্যা ৭)

পদ্যাংশ মালিনী, শাৰ্দূলবিক্ৰীড়িত, শ্ৰদ্ধাৰা আদি দীঘল আৰু জটিল ছন্দত গ্ৰথিত হোৱা দেখা যায়। পদ্য গদ্য উভয়বিধতে পদলালিত্যৰ পয়োভৰে ঠায়ে ঠায়ে ৰচনা লয়াত্মক কৰি তুলিছে; যেনে,— - - - - পদাৰবিন্দ মকৰন্দ মধুকৰ সৌম্যবেশ্বৰ শ্ৰীশ্ৰীমদগদাধৰ সিংহাজ্ঞয়া শ্ৰীগড়গঞা সন্দিকৈ বৃহৎফুকনঃ সকল বৃন্দাৰক বৃন্দ ৰাজ্যেশ্বৰ শ্ৰীমদুমানন্দো পৰিমঠমটীকৰং ৰস ক্ষমা তৰ্কেন্দু সংখ্য শাকে’ (উক্ত ফলি)।

শাসন সমূহৰ গদ্যাংশৰ শব্দ বৈভৱো চকুত লগা। মধ্যযুগৰ প্ৰথম ছোৱাৰ সকলোবোৰ শাসন সংস্কৃত ভাষাতে পোৱা যায়। পিছলৈ লাহে লাহে সংস্কৃতৰ লগত অসমীয়া মিহলাই বা কেতিয়াবা পূৰ্বাৰ্দ্ধ সংস্কৃতত আৰু অপৰাৰ্দ্ধ অসমীয়া ভাষাত শাসনবোৰ ৰচনা কৰা হৈছে। অসমত ৰচিত শাসনসমূহৰ সাহিত্যিক মানদণ্ডলৈ লক্ষ্য কৰি অধ্যাপক মুকুন্দমাধৱ শৰ্মাই এইবোৰক ভাৰতৰ আন ঠাইৰ আৰু ভাৰতৰ বাহিৰৰ, যেনে কম্বোজ, জাভা আদিত ৰচিত শাসনৰ লগত তুলনা

কৰিব পাৰি বুলি মন্তব্য কৰিছে*।

এনেদৰে দেখা যায় মধ্যযুগৰ সময়ছোৱা অসমত কেৱল ভাস্কৰীয়া সাহিত্যই নহয়, সংস্কৃত সাহিত্যয়ো যথেষ্ট বিস্তৃতি লাভ কৰিছিল। সাহিত্য সাধনাৰ উপৰিও জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ চৰ্চাৰে সমৃদ্ধ এই সময়ছোৱা অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ইতিহাসত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সময়।

চতুৰ্থ অধ্যায়

ইয়াণ্ডাবু সন্ধিৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে

অষ্টাদশ শতিকাৰ অপৰাৰ্দ্ধৰ পৰা ঊনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথম চতুৰ্থাংশলৈকে অসমত সাৰস্বত সাধনাৰ ক্ষেত্ৰ সুৰক্ষিত নাছিল। অষ্টাদশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে আহোম ৰাজত্বৰ বেলি মাৰ গৈছিল আৰু মানৰ আক্ৰমণে অসমৰ সমাজ সংস্কৃতি ছেদেলি ভেদেলি কৰি থৈ গৈছিল। মান সেনাই ছিন্ন বিছিন্ন কৰি থৈ যোৱা সমাজখনক ১৮২৬ চনত ইয়াণ্ডাবু সন্ধিৰ পিছত ইংৰাজ সকলে শৃংখলা লগাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। অসমৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল হৈয়ে হওঁক বা নিজৰ সাম্ৰাজ্যবাদী স্বার্থ পূৰণৰ বাবেই হওঁক অসমৰ শিক্ষা, যাতায়াত, যোগাযোগ আদি ব্যৱস্থাৰ উন্নতিৰ বাবে বিভিন্ন আঁচনি ৰূপায়ন কৰাৰ ব্যৱস্থা ইংৰাজে হাতত লৈছিল। শিক্ষা, যাতায়াত, ৰেলসেৱা, ডাকসেৱা আদিকে ধৰি অসমীয়া জাতীয় জীৱনৰ বহুদিশ তেতিয়াও সৰ্বভাৰতীয় মানৰ তুলনাত বহু পিছপৰি আছিল। তেনে এক পছদভূমিতে অসমত কেইটিমান প্ৰতিভা অংকুৰিত হৈছিল আৰু বিভিন্ন প্ৰতিকূলতাক নেওচি শেষত বিশাল মহীৰহৰূপে নিজকে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰিছিল। সেইকেইটি প্ৰতিভাংকুৰৰ ভিতৰত আনন্দৰাম বৰুৱা আৰু দ্বীৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্য প্ৰধান। আনন্দৰাম বৰুৱাই নিজৰ অধ্যয়নপুষ্ট ঐকান্তিক প্ৰজ্ঞাৰে বিশ্বসাৰস্বত মণ্ডলত ভাৰতৰ আসন সুদৃঢ় কৰিছিল। আনহাতেদি অসাধাৰণ পাণ্ডিত্য আৰু কৰিপ্ৰতিভাৰে দ্বীৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্যই সৰ্বভাৰতীয় সুধীসমাজত অসমৰ মান বঢ়াইছিল।

১৮৫০ চনৰ মে মাহৰ ২১ তাৰিখে উত্তৰ গুৱাহাটীৰ ৰজাদুৱাৰত জন্মগ্ৰহণ কৰি আনন্দৰাম বৰুৱাই গুৱাহাটী আৰু কলিকতাত স্কুলীয়া আৰু কলেজীয়া শিক্ষা লাভ কৰি প্ৰথম অসমীয়া স্নাতকৰ সন্মানেৰে ইণ্ডিয়ান চিভিল চাৰ্ভিচৰ বাবে পাঠ ল'বলৈ ইংলণ্ডলৈ যায় আৰু সুখ্যাতিৰে অসমৰ প্ৰথমজন চিভিলিয়ান বেৰিষ্টাৰ আৰু ভাৰতৰ পঞ্চমজন চিভিলিয়ান হৈ উভতি আহি অসমৰ আৰু বংগদেশৰ বিভিন্ন ঠাইত কাৰ্য্য নিৰ্বাহ কৰে। সেই সময়ছোৱাত অৰ্থাৎ ১৮৭৭ চনৰ পৰা ১৮৮৮ চনৰ ভিতৰত বৰুৱাই তেৰখন সংস্কৃত আৰু ইংৰাজী গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন, সম্পাদনা আৰু সমালোচনা কৰে। সেই গ্ৰন্থসমূহ হ'ল— *A Practical English Sanskrit Dictionary* (তিনিটা খণ্ড ক্ৰমে ১৮৭৭, ১৮৭৮ আৰু ১৮৮০), *Higher English Grammar, Gender and Syntax* (১৮৭৯), ভৰভূতিৰ মহাবীৰ চৰিত আৰু জ্ঞানকীৰাম ভাষ্য, *A companion to the Sanskrit Reading*

undergraduates of Calcutta University, Bhavabhuti and His place in Sanskrit Literature, A Comprehensive Grammar of the Sanskrit Language, Prosody, বামনৰ কাব্যলংকাৰ সূত্রবৃত্তি, বাগভটালংকাৰ আৰু ভোজৰ সবস্বতী কঠাভৰণ, নানার্থসংগ্রহ, ধাতুবৃত্তিসাৰ, অমৰসিংহৰ নামলিংগনুশাসন, ধাতুকোষ। ইয়াৰ ভিতৰত জানকীৰামভাষ্য হ'ল ভৱভূতিৰ মহাবীৰ চৰিতৰ ওপৰত সংস্কৃত গদ্যত ৰচিত এটি টীকা। পৰম্পৰাগত ৰীতিত ভাষ্যটি আৰম্ভ কৰা হৈছে যদিও ব্যাখ্যা প্ৰসংগত বৰুৱাই আধুনিক সাহিত্য সমালোচনাৰ পদ্ধতিও প্ৰয়োগ কৰিছে। পাঠসমীক্ষাৰ আধুনিক পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰি মহাবীৰ চৰিতৰ পাঠ সংশোধন কৰিছে বৰুৱাই জানকীৰামভাষ্যৰ কাম আৰম্ভ কৰিছে। ব্যাখ্যা প্ৰসংগত মহাবীৰ চৰিতৰ উৎস আৰু আন আন ৰামকথামূলক নাটক আৰু কাব্যৰ লগত ভৱভূতিৰ নাটকৰ তুলনামূলক বিশ্লেষণ দাঙি ধৰিছে। বৰুৱাৰ ধাতুবৃত্তিসাৰ আৰু সবস্বতী কঠাভৰণ আৰু বামনৰ কাব্যলংকাৰসূত্র বৃত্তিৰ বাবেও সাক্ষ্য ব্যাখ্যাত্মক টোকা সংস্কৃত ভাষাতে ৰচনা কৰি থৈ গৈছে। তেখেতে ৰচনা কৰা বত্ৰিশটা শ্লোক গ্ৰন্থ কেইখনৰ প্ৰাৰম্ভিক বা সমাপ্তিৰ স্তুতি বা আত্মপৰিচয় মূলক টোকাৰূপে পোৱা যায়। বৰুৱাৰ শ্লোকসমূহ সৰল আৰু প্ৰায়ে অলংকাৰ বৰ্জিত।

১৮৫১ চনত আঠঘৰীয়াত জন্ম লাভ কৰা আচাৰ্য্য ধীৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্য আনন্দৰাম বৰুৱাৰ সমসাময়িক আন এজন বিশিষ্ট পণ্ডিত। অসমৰ বিভিন্ন অনুষ্ঠানত শিক্ষকতা কৰি প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰা ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যই বৃত্তমঞ্জৰী (১৯৬১) নামে এখন অতি মূল্যবান ছন্দশাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰে। তেখেতে শোকপ্ৰকাশ আৰু হৰ্ষপ্ৰকাশ নামে দুখন খণ্ডকাব্যও ৰচনা কৰে। আচাৰ্য্যই ৰচনা কৰি থৈ যোৱা গোপালাষ্টক, পৰমেশ্বৰাষ্টক, শিৱস্তুতি, কামাখ্যাষ্টক আদি ভক্তিমূলক স্তোত্ৰবোৰ লয়াত্মক আৰু অলংকাৰ বহুল। আচাৰ্য্যগৰাকীৰ এখন উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ হ'ল শ্ৰীধৰ কন্দলীৰ কানখোৱা কাব্যৰ সংস্কৃত অনুবাদ। শ্লোক ৰচনাত এখেতৰ বিশেষ বুৎপত্তি আছিল। সংস্কৃত ছন্দত শ্লোক ৰচি অনৰ্গল মাতি যাব পাৰিছিল। তেখেতে ৰচনা কৰা কামৰূপ বৰ্ণনাৰ পৰা এটি উদাহৰণ তুলি দিয়া হ'ল—

যত্ৰাস্তে নীল শৈলে হৰিহৰ বিধিভিঃ সেব্যমানা সুৰেশৈ :।
কামাখ্যা যত্ৰ সাক্ষাৎ মনিগিৰিশিখৰে মাধৱো বাজিবক্ৰ :।।
কেদাৰো যত্ৰ লিংগং মদন গিৰিবৰে নিত্যম আবৰ্দ্ধমান :।
লৌহিত্যেঃ পূন্যতোয়েঃ বহতি বিধিসূতো দৰ্পিত সানুজেন।।
বিপ্ৰাঃ বেদান্ত বেদাগম নি পুণতমাঃ ধাৰ্মিকাঃ যত্ৰ সন্তি।
ভূপালাঃ ধৰ্মপালাঃ ত্ৰিভুবনজয়িনো যত্ৰ প্ৰাগজ্যোতিষাখ্যে।।
সাত্বাকং জন্মভূমিঃ সকল বসুমতীমণ্ডলি সাৰভূতা।
কস্তৰি স্বৰ্ণকালাগৰু গজতুৰগাদ্যাকৰঃ কামৰূপঃ।।

১৮৭০ চনত নলবাৰী জিলাত জন্মগ্ৰহণ কৰা পণ্ডিত চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালংকাৰ ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰত প্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত আছিল আৰু শব্দমঞ্জৰী, পদমঞ্জৰী আৰু ধাতুমঞ্জৰী নামে তিনিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। বিংশ শতিকাৰ প্ৰথমার্দ্ধত সংস্কৃত চৰ্চা কৰা পণ্ডিত সকলৰ ভিতৰত শিৱনাথ বুজৰবৰুৱা (১৮৮০-১৯৫৬) অন্যতম। স্মৃতিশাস্ত্ৰত নিপুণ এইজন পণ্ডিতৰ দেশভক্তিমূলক ৰচনা দেশবন্দনা আৰু ভগবদ্ ভক্তিমূলক স্তুতিগীত সবস্বতীস্তোত্ৰ, বিষ্ণুস্তোত্ৰ, গংগাস্তোত্ৰ, শিৱস্তোত্ৰ বসুমতীস্তোত্ৰ আদি চতুৰ্থ সাহিত্য সভাই প্ৰকাশ কৰিছে। স্মাৰ্ত পণ্ডিত ৰূপেশ্বৰ বুজৰবৰুৱা (১৮৭২ খৃ. জন্ম) কামৰূপীয়া স্মৃতিধাৰাৰ অন্যতম প্ৰবক্তা আছিল। তিনিটা খণ্ডত প্ৰকাশিত দশকৰ্মদৰ্পণে বুজৰবৰুৱাৰ স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ ওপৰত থকা পাণ্ডিত্যৰ কথা প্ৰমান কৰে। সৰ্থেবাৰীত জন্ম লাভ কৰা জীৱেশ্বৰ গোস্বামী যদিও ষড়দৰ্শন তীৰ্থ উপধিধাৰী আছিল তথাপি তেখেতৰ বিদ্যায়তনিক ৰচি স্মৃতি, জ্যোতিষ আদি বিষয়তো প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা যায়। তেখেতৰ জীৱেশ্বৰতত্ত্বম্ এখন অতি তাত্ত্বিক দাৰ্শনিক গ্ৰন্থ। ইয়াত পণ্ডিত গৰাকীয়ে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিভিন্ন ধাৰাৰ মত সাপেক্ষে জীৱ আৰু ঈশ্বৰ অৰ্থাৎ আত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ সম্বন্ধ ব্যাখ্যা কৰিছে। তেখেতৰ মনোহৰ গদ্যমালা এখন চিন্তাগধূৰ প্ৰবন্ধ সংকলন। হাস্যৰসতৰংগ হাস্যব্যঙ্গাত্মক লঘু ৰচনা। তেখেতে ভট্টদেৱৰ ভক্তিবিবেকৰ ওপৰত এটি সুন্দৰ টীকাও ৰচনা কৰি থৈ যায়।

বিংশ শতিকাৰ অসমত সংস্কৃত চৰ্চাত নিৰত পণ্ডিত সাহিত্যিক সকলৰ ভিতৰত অন্যতম হৈছে চক্ৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্য (১৮৯১-১৯৭৮)। নলবাৰীৰ প্ৰাপ্তত দিঘেলী গাৱত ওপজা ভট্টাচাৰ্য্য এজন তাত্ত্বিক সাধক আছিল আৰু তত্ত্বশাস্ত্ৰৰ ওপৰত তেখেতৰ বিস্তৰ জ্ঞান আছিল। শাস্ত্ৰ মতবাদ আৰু শক্তিতত্ত্বৰ বিভিন্ন দিশ সামৰি তেখেতে চাৰিখন গ্ৰন্থ লিখে। তাৰে তাৰ্চনতত্ত্বম্ (১৯৬৫) আৰু শাস্ত্ৰদৰ্শনম্ (১৯৭০) দুয়োখন সম্পূৰ্ণ সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত। তাৰ্চনতত্ত্বৰ সাতোটা স্তৰকত দশমহাবিদ্যা উগ্ৰতাৰাৰ পৰিচয়কে ধৰি তাৰাদেৱীৰ পূজা, বলি, হোম, স্তোত্ৰ স্তুতি সকলো সামৰি লোৱা হৈছে। তদুপৰি কাব্যৰূপত কামৰূপ আৰু শক্তিপীঠসমূহৰ বৰ্ণনাও দিয়া হৈছে। তাৰ্চন তত্ত্বৰ তাৎপৰ্য্য প্ৰধানকৈ এই তিনিটেই যে ইয়াত অথৰ্ববেদকে আদি কৰি প্ৰায় বাৰম্বাৰ বিভিন্ন শাস্ত্ৰ গ্ৰন্থৰ পৰা পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে উদ্ধৃতি দি ইয়াত লেখকে বিষয়বস্তু ফহিয়াই দেখুৱাইছে।

দহোটা সুদীৰ্ঘ পৰিচ্ছেদত সম্পূৰ্ণ হোৱা শাস্ত্ৰদৰ্শনম্ অতি উন্নত মানৰ সংস্কৃত ভাষাত লিখা হৈছে। গ্ৰন্থৰ মূল বিষয়বস্তু হৈছে শক্তিৰ স্বৰূপ নিৰূপণ, শক্তিবাদৰ বিৱৰ্তন আৰু শাস্ত্ৰদৰ্শনৰ মূল প্ৰতিপাদ্য বিষয়সমূহ। 'অথাত শক্তিজিজ্ঞাসা, অথ কা নাম শক্তি' বুলি গ্ৰন্থ আৰম্ভ কৰি শক্তিৰ সংজ্ঞা, ৰূপ, ভাব, শক্তিজিজ্ঞাসা, অথ কা নাম শক্তি' বুলি গ্ৰন্থ আৰম্ভ কৰি শক্তিৰ সংজ্ঞা, ৰূপ, ভাব, দৰ্শন আদি নিয়াৰিকৈ আলোচনা কৰিছে। উগ্ৰতাৰা পীঠৰ পীঠাধিকাৰী ভট্টাচাৰ্য্য পৰিবৰ্তনশীল শাস্ত্ৰ নিয়মাবলী আৰু লোকৰুচি সম্পৰ্কে সচেতন আছিল। তেখেতে

যে কেৱল শাস্ত্ৰোক্ত বিধিবিধানকে সমৰ্থন কৰি গৈছে তেনে নহয়, আৱশ্যক অনুযায়ী সকলো পূৰ্ববৰ্ত্তী মত একাধৰীয়া কৰি তেখেতৰ যুগসাপেক্ষ অভিমত গ্ৰন্থকেইখনত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। এইখিনিতে ভট্টাচাৰ্য্যৰ গ্ৰন্থৰ আৰু আলোচনাৰ বৈশিষ্ট্য আৰু ব্যতিক্ৰম। গ্ৰন্থকেইখনত পাৰম্পৰিক ৰীতিত যি আত্মপৰিচয় আৰু গুৰুবন্দনা সংযোগ কৰিছে তাত ভট্টাচাৰ্য্যৰ কৰি প্ৰতিভা ফুটি উঠিছে।

নলবাৰীৰ নিকটবৰ্ত্তী নামকোনা সত্ৰত জন্ম গ্ৰহণ কৰা ভগবান গোস্বামীয়ে (১৮৯৮-১৯৭১) অসমীয়া গল্পলেখক ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামীৰ যমৰ ঘৰত জীয়া মানুহ নামৰ লঘু উপন্যাসখন জীৱিতঃ মানৱঃ নামেৰে সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰে। অসমৰ আন এজন প্ৰতিভাবান সংস্কৃত কবি হ'ল ভৱদেৱ ভাগৱতী (১৯০২-১৯৮৮)। অবিভক্ত কামৰূপ জিলাৰ কৈঠালকুছি গাঁৱত ওপজা ভাগৱতীয়ে 'সতী জয়মতী' নামৰ এখন অতি মনোৰম কাব্য ৰচনা কৰে। অসমৰ থলুৱা কাহিনীক সংস্কৃত কাব্যৰূপত ৰূপায়ন কৰা এৱেই একমাত্ৰ কবি। সৰস্বতী বন্দনাৰে ভাগৱতীয়ে কাব্যখন আৰম্ভ কৰিছে। তিনিটা প্ৰবাহত ভাগ কৰা কাব্যখনৰ বিষয়বস্তুৱে অসমৰ বিৱৰণ, আহোম ৰাজবংশৰ উদ্ভৱ আৰু প্ৰতিষ্ঠা লাভ, চুকাফাৰ দিনৰে পৰা অসমত আহোমৰ ৰাজত্ব, চতুৰ্দশ পঞ্চদশ শতিকাত অসমৰ ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা, ল'ৰা ৰজা বা স্বৰ্গদেউ চুলিক্ফাৰ বিভীষিকাময় শাসনকাল, গদাধৰ কোঁৱৰৰ বিবাহ, সন্তান লাভ, পলায়ন, জয়মতীৰ শাস্তি আৰু শেষত জয়মতীৰ স্বৰ্গাৰোহণ আৰু ইন্দ্ৰ প্ৰমুখ্যে দেৱবালা সমূহৰ দ্বাৰা স্বাগতম—এই সকলোবোৰ বিষয় সামৰি লৈছে। মালিনী, বংশাহবিল, অশ্বৰা, মন্দাক্ৰান্তা, শাদূলবিক্ৰীড়িত আৰু লীলাখেল ছন্দত ৰচিত কাব্যখনত অলংকাৰ প্ৰয়োগৰ নিপুণতা প্ৰশংসনীয় বিষয়। সতীজয়মতীৰ উপৰিও ভাগৱতীয়ে কথা-কুসুম নামে এখন গদ্য পুথি আৰু শ্লোকমালা (১৯৫৭) নামে এখন কবিতাপুথি ৰচনা কৰে। স্কুলীয়া ছাত্ৰৰ উপযোগী কথা কুসুমৰ কেইবাটাও প্ৰবন্ধ নিজে ৰচনা কৰি সংযোগ কৰিছে। দুশ আঠাইশটা শ্লোকযুক্ত শ্লোকমালাত মহাত্মা গান্ধী, শংকৰদেৱকে আদি কৰি শ্যামপৰ্ণী (চাহপাত) লৈকে বিবিধ বিষয়ৰ সৰু সৰু কবিতা আছে। ছান্দিক ভাষা আৰু স্বচ্ছ বৰ্ণনা ভাগৱতীৰ কলমৰ বৈশিষ্ট্য।

ৰাজেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্য (১৯০৯-১৯৯২) যদিও ন্যায় শাস্ত্ৰত বিশাৰদ আছিল তথাপি তেখেতে সংস্কৃত ভাষা বিষয়ত চৰ্চাতহে মনোনিবেশ কৰিছিল। তেখেতৰ দেৱভাষা পৰিচয় উক্ত বিষয়ৰ গ্ৰন্থ। কৃতী শিক্ষক বিপিন চন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে (১৯৯০-১৯৯৭) বিহগী কবি ৰঘুনাথ চৌধুৰীৰ নৱমল্লিকা নামৰ কবিতা পুথিখন গুৱলা সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰে।

কুৰি শতিকাৰ উত্তৰৰাৰ্দ্ধৰ অসমৰ এজন অসামান্য সংস্কৃত পণ্ডিত, ৰসিক সাহিত্যিক মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীৰ (১৯১১-১৯৯৮) স্মৃতি, মীমাংসা, বেদান্ত আৰু

অলংকাৰ শাস্ত্ৰত সমানে ব্যুৎপত্তি আছিল। তেখেতে প্ৰকাম কামৰূপম্, পতাকামায় আৰু উতংকভৈক্ষম্ নামৰ তিনিখন কাব্য ৰচনা কৰে। প্ৰকামকামৰূপম্ (১৯৯০) নটা উচ্ছ্বাসত বিভক্ত এখন মহাকাব্য। ইয়াত কবিয়ে নিজ মাতৃভূমি কামৰূপ প্ৰদেশৰ গুণ গান কৰিছে। কামৰূপ বুলি কওঁতে ইয়াত কবিয়ে মনিপুৰকে সামৰি উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ সাতখন ৰাজ্যক সামৰি লৈছে। চিত্ৰাংগদা, কন্ধিনী, আদিৰ পৌৰাণিক কাহিনী, হৰ্ষদেৱ, ভাস্কৰবৰ্মা আদি ঐতিহাসিক ৰজাৰ বীৰগাথা, অমৃতপ্ৰভাৰ লগত মেঘবাহনৰ বিবাহোৎসৱ, শংকৰদেৱ-মাধৱদেৱ আদি লোকনেতাৰ আধ্যাত্মিক শিক্ষা, গড়গাৱৰ আহোমবংশীয় আৰু কমতাপুৰৰ কোচবংশীয় ৰজাসকলৰ বদান্যতা আৰু উদাৰতাৰ কথা কাব্যখনত ভূয়সী বৰ্ণোৱা হৈছে। তাৰ লগতে অসমীয়া কৃষিজীৱি পুৰুষৰ কষ্টসহিষ্ণুতা আৰু অসমীয়া ৰমণীৰ সুশীলতাকো কবিয়ে গৌৰৱেৰে প্ৰশংসা কৰিছে। আঠ প্ৰকাৰৰ ছন্দত ৰচিত ভিন ভিন শ্লোকত দৃষ্টান্তাদি অৰ্থালংকাৰৰ বহুল প্ৰয়োগ ঘটিছে। কাব্যখনৰ ভাষা লালিতাময় আৰু বৰ গুৱলা। অসমীয়া ৰমণীৰ বৰ্ণনাৰ পৰা এটি উদাহৰণ—

গুণে ভৱানী ৰচনে চ ৰানী

দানেহ্নপূৰ্ণা নিয়মে ত্বপৰ্ণা

শীলে চ লক্ষ্মীঃ সহনে ধৰিত্ৰী

দেব্যঃ সমস্তা ইহ যোষিদেকা ॥১.২১॥

তথ্য পৰিবেশন আৰু কাব্যকথনৰ ফালৰ পৰা এইখন এখন অনুপম কাব্য।

পণ্ডিতগৰাকীৰ দ্বাৰা ৰচিত পতাকামায় (১৯৬৬) নামৰ কাব্যখন কেৱল সংস্কৃত সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰতে নহয় সমগ্ৰ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰতো এখন মূল্যবান সংযোগ। পূৰ্বাৰ্দ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধত বিভক্ত গ্ৰন্থখনৰ ১৭১ টা শ্লোকত ভাৰতীয় সংযোগ। পূৰ্বাৰ্দ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধত বিভক্ত গ্ৰন্থখনৰ ১৭১ টা শ্লোকত ভাৰতীয় জাতীয় পতাকাৰ পুংখানুপুংখ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰা হৈছে। পতাকাৰ ৰং, চক্ৰ, চক্ৰৰ লগত জড়িত অশোকস্তম্ভটোৰ গাত খোদিত অশ্ব, বৃষভ, সিংহ চক্ৰ আদি মুদ্ৰাৰ প্ৰতীকীতত্ত্ব বিশ্লেষণ কৰিছে। বৌদ্ধ, জৈন, বৈশেষিক, সাংখ্য আদিৰ দাৰ্শনিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ পৰা এই প্ৰতীক সমূহৰ ব্যাখ্যা দিছে। পতাকাখনে কিদৰে শ্ৰীতৰ্ম্ম, গায়ত্ৰী, সন্মতসৰ, জ্যোতিষ্চক্ৰ, বিৰাট পুৰুষৰ মহদৰ্থ ব্যঞ্জিত কৰিছে তাক শাস্ত্ৰীয়ে অন্তৰ্দৃষ্টিৰে উপলব্ধি কৰিছে। আনকি ইছলাম আৰু খৃষ্টানধৰ্মৰ দৃষ্টিৰেও পতাকাৰ তাৎপৰ্য্য ব্যাখ্যা কৰি পতাকাৰ সাৰ্বজনীনত্ব প্ৰতিপাদন কৰিছে আৰু ভাৰতীয় ৰাষ্ট্ৰীয়তত্ত্ব বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাইছে। সংস্কৃত ভাষাত কিয় ভাৰতীয় আন ভাষাত জাতীয় পতাকাখনৰ আৰু জাতীয় চিহ্নটোৰ এনে সামগ্ৰিক ব্যাখ্যা আছেনে নাই সন্দেহ। ইয়াৰ উপৰিও ৰঘুনাথ চৌধুৰীৰ কেতেকী নামৰ কবিতা পুথিখনৰ এটি সুন্দৰ সংস্কৃত অনুবাদ কেতেকীকাব্য নামেৰে তেখেতে প্ৰকাশ কৰিছে। তেখেতৰ অনুবাদতো মৌলিক কবিতাৰ স্বাদ পোৱা যায়। মসূন ভাষা, লয়াত্মক গাঁথনি আৰু

শ্ৰুতিমাধুৰ্য্য শাস্ত্ৰীৰ লিখনিৰ বৈশিষ্ট্য। কাব্য ৰচনাৰ উপৰিও তেখেতে স্মৃতিসাগৰসৰ, গ্ৰহণকৌমুদী আৰু জ্যোতিৰ্মালা নামৰ তিনিখন মধ্যযুগত ৰচিত স্মৃতি জ্যোতিষ বিষয়ক গ্ৰন্থৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ সম্পাদনা কৰিছে।

খগেন্দ্ৰ নাথ শাস্ত্ৰীৰ আদিপাঠম্ আৰু সংস্কৃতপাঠমালা ছাত্ৰোপযোগী দুখন প্ৰবন্ধ সংকলন। কালিকাপুৰাণ, যোগিনীতন্ত্ৰ, কামাখ্যাতন্ত্ৰ, তীৰ্থকৌমুদী ইত্যাদি গ্ৰন্থৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ সম্পাদনা অনুবাদ আৰু অধ্যয়নত বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰীৰ বৈদিক্য যিদৰে প্ৰতিফলিত হৈছে, অবিনাশী (১৯৮৬) নামৰ উপন্যাস খনিত তেনেদৰে তেখেতৰ কাব্য-নৈপুণ্য পৰিলক্ষিত হৈছে। অবিনাশীত ঐতিহাসিক পুৰুষ প্ৰাগজ্যোতিষৰ ভৌমবংশীয় কোঁৱৰ সুপ্ৰতিষ্ঠিতবৰ্মা আৰু ভাস্কৰবৰ্মাৰ জীৱন কথাৰ লগত কল্পনাৰ ৰং বোলাই শাস্ত্ৰীয়ে এক অপূৰ্ব প্ৰণয় গাথা ৰচনা কৰিছে। ষষ্ঠ শতিকাৰ কাহিনী। কামৰূপ অৱবোধ কৰি সুপ্ৰতিষ্ঠিত আৰু ভাস্কৰ দুয়ো কুমাৰকে বন্দী কৰি লৈ যায়। বন্দীত্বৰ পৰা পলাই গৈ দুয়ো মহাকাল মন্দিৰত আশ্ৰয় লয়। মন্দিৰৰ পূজাৰী দেৱস্বামীৰ পালিতা কন্যা সুশীলা আৰু শিল্পনিপুণা মাধৱী তাতে ভাস্কৰৰ প্ৰতি অনুৰক্তা হয় আৰু প্ৰাগজ্যোতিষলৈকে ভাস্কৰৰ লগত আহে। কুমাৰে তেওঁক ৰাজৰাণীৰ পদত অভিষেক কৰিব খোজে। মন্ত্ৰীসকলৰ আপত্তি মৰ্মে ভাস্কৰ আৰু মাধৱীৰ বিবাহ সম্পন্ন নহ'ল যদিও, মাধৱী ওৰে জীৱন ভাস্কৰৰ সেৱাত নিৰত থাকিল আৰু শেষত কুমাৰৰ চিতাত আত্মোৎসৰ্গা কৰিলে। জীৱনৰ আদিতে দেৱতাৰ বাবে নিজক উৎসৰ্গা কৰা দেৱদাসী মাধৱীৰ চৰিত্ৰত প্ৰেম আৰু আদৰ্শৰ সংঘাট দেখুৱাইছে। ঘটনাক্ৰমত উৎকণ্ঠা, সমকালীন ৰাজনৈতিক পৰিবেশ সৃষ্টি, ঘটনাৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু নাটকীয় পৰিসমাপ্তিয়ে অবিনাশীক সংস্কৃত কথা বা আখ্যায়িকাতকৈ আধুনিক ঐতিহাসিক উপন্যাসৰ ওচৰ চপাইছে। সৰল চুটি বাক্যত ৰচিত হোৱা বাবে 'ওজঃ সমাসভূয়ন্তমেতদ্ গদ্যস্য জীৱিতম্' বোলা কথাষাৰ অবিনাশীৰ ক্ষেত্ৰত নাখাটে। গ্ৰন্থখনে ১৯৮৬ চনত সাহিত্য একডেমী বঁটা লাভ কৰিছে। হৃদয়সংবাদচয়নম্ শাস্ত্ৰীৰ আন এখন সংস্কৃত গ্ৰন্থ। ইয়াত ভিন্ন বিষয়ৰ একাধিক প্ৰবন্ধ সংকলিত হৈছে।

চলিত শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্দ্ধত অসমৰ সাৰস্বত ক্ষেত্ৰৰ আন এক প্ৰতিভা মুকুন্দমাধৱ শৰ্মাৰ (১৯৩৪-) অৱদান এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখনীয়। সংস্কৃত চৰ্চাৰ ক্ষেত্ৰত তেখেতৰ ব্যঞ্জনাপ্ৰপঞ্চসমীক্ষা এটি মাইলৰ খুটি। 'তুলনাত্মক প্ৰতীকতত্ত্ববিমৰ্শ' এই উপ শিৰোণামযুক্ত ব্যঞ্জনাপ্ৰপঞ্চসমীক্ষাত প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য উভয় সাহিত্যতে উপলব্ধ প্ৰতীকবাদৰ অৰ্থ, তাৎপৰ্য আৰু বৈশিষ্ট্য আদি বিস্তৰভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। দৰ্শন, ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ উপৰিও ধৰ্মীয় ক্ষেত্ৰত প্ৰতীকবাদৰ প্ৰবল প্ৰভাৱ আৰু তাৰ স্বৰূপ পৰীক্ষা কৰা হৈছে। তদুপৰি ভাৰতীয় সাহিত্যত প্ৰতীকতত্ত্বৰ বিৱৰ্তনৰ ওপৰতো সুকীয়াকৈ মনোযোগ দিয়া হৈছে। এনে কঠিন

তাত্ত্বিক বিষয়ক শৰ্মাই অতি প্ৰাঞ্জল আৰু সাৱলীল ভাষাৰে দাঙি ধৰিছে। সংস্কৃত বাণী প্ৰকাশ আৰু সংস্কৃত বাণী মঞ্জৰী নামৰ দুখন পাঠ্যপুথিত শৰ্মাই স্কুলীয়া ছাত্ৰৰ বাবে সৰল সংস্কৃতত সাহিত্য, বিজ্ঞান আদি বিভিন্ন বিষয়ৰ চমু ৰচনা আগবঢ়াইছে। তেখেতৰ গদ্যত পাণ্ডিত্য আৰু লালিত্য দুয়োটাৰে সমন্বয় ঘটিছে।

সংস্কৃত প্ৰশাস্তি কাব্যৰ ক্ষেত্ৰত শৰ্মাৰ প্ৰশান্তিপদ্যমঞ্জৰী এটি (যন্ত্ৰহ) সুন্দৰ সংযোজন। দেৱতা আৰু সম্ভজনৰ প্ৰশস্তি প্ৰণয়ন ভাৰতীয় সাহিত্যিকৰ এটি সুঅভ্যাস। গুণীজনৰ গুণলোৱাৰ লগতে কাব্যাকাৰে তাক লিপিবদ্ধ কৰা এনে প্ৰশস্তিৰ উদ্দেশ্য। হৰিবেণৰ প্ৰয়াগ প্ৰশস্তিকে ধৰি বিভিন্ন উপলক্ষ্যত ৰচিত শাসনবোৰো প্ৰশস্তি সাহিত্যৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন। এই ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ ভেটিতে শৰ্মাই 'প্ৰশান্তিপদ্যমঞ্জৰী' সজাইছে। প্ৰকৃততে বিভিন্ন সময়ত বিভিন্নজন গুণী জ্ঞানী ব্যক্তিৰ সম্বৰ্দ্ধনা, স্মৃতিতৰ্পন আদি উদ্দেশ্যত ৰচিত প্ৰশস্তি সমূহৰ ই এক সংকলন গ্ৰন্থ। বিষয়বস্তু ব্যঞ্জন কৰিব পৰাকৈ শব্দচয়নৰ নৈপুণ্য, ভাৱৰ গাঢ়তা আৰু ছন্দৰ বিশুদ্ধতা শৰ্মাৰ পদ্যৰ বৈশিষ্ট্য।

কালিপ্ৰসাদ সিন্ধাই তিনিখন গ্ৰন্থেৰে এই যুগতো অসমত বিশুদ্ধ দৰ্শন চৰ্চাৰ নিদৰ্শন আগবঢ়াইছে। তেখেতৰ ন্যায়দৰ্শনবিমৰ্শ (১৯৮০) ত ন্যায় দৰ্শনৰ প্ৰাথমিক আলোচনা সন্নিবিষ্ট হৈছে। শংকৰবেদান্তে তত্ত্বমীমাংসা (১৯৮২) আৰু শাংকৰবেদান্তে জ্ঞানমীমাংসা (১৯৮৩) নামৰ আন দুখন গ্ৰন্থৰ শংকৰাচাৰ্য্যানুমোদিত অধিবিদ্যা আৰু প্ৰমাণবিদ্যা বিষয়ৰ আলোচনা হৈছে। সৰল সংস্কৃতত লিখা গ্ৰন্থদুখন যিকোনো লোকৰ সহজবোধনৰ বাবে উপযুক্ত হৈছে। আচাৰ্যপাদ শংকৰাচাৰ্য্যৰ মোহমুদগৰ নামৰ জনপ্ৰিয় কাব্যখন কেৱল বেদান্তবাদীসকলৰে নহয়, বহু নিৰক্ষৰ লোকৰো কণ্ঠস্থ। ৰাজেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাই কাব্যখনৰ সংস্কৃত অৱয় সহ ব্যাখ্যা ৰচনা কৰি পাঠকৰ সহজবোধ্য কৰি তুলিছে। গদ্যত ৰচিত এই ব্যাখ্যাত তাত্ত্বিক বিষয়ৰ সৰল উপস্থাপন মনোগ্ৰাহী হৈছে। গ্ৰন্থখনত (১৯৮৯) অনুবাদৰ উপৰিও সংস্কৃতত লিখা উপোদ্ঘাটত বিষয়বস্তু বিশ্লেষণ কৰি দেখুওৱা হৈছে। বৈকুণ্ঠ নাথ তৰ্কতীৰ্থ বিৰচিত শ্ৰীকৃষ্ণলীলা অসম প্ৰকাশন পৰিষদে ১৯৬১ চনত প্ৰকাশ কৰে। নটা সৰ্গত বিভক্ত কাব্যখনৰ শিৰো নামাই কথাবস্তুৰ সূচনা কৰিছে। গোটেই কাব্যখন টোতক ছন্দত ৰচনা কৰা হৈছে।

ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ প্ৰসিদ্ধ কাব্যপুথি গীতাঞ্জলি আৰু উৰশী সংস্কৃত ভাষালৈ অনুবাদ কৰি খ্যাতিমান হোৱা কামিনী কুমাৰ অধিকাৰী শিলচৰৰ সংস্কৃতজ্ঞ লোক। অনুদিত গ্ৰন্থকেইখনত মূলৰ ভাৱ-ভাষা সংৰক্ষিত হৈছে। বৰ্তমান সময়ত সংস্কৃতত সাহিত্য চৰ্চা কৰা কেইজনমান কবিৰ ভিতৰত লক্ষ্মীকান্ত স্মৃতিতীৰ্থ, ৰবীন্দ্ৰনাথ দাস শাস্ত্ৰী, ৰামপ্ৰসন্ন ভট্টাচাৰ্য্য আদি সকলৰ নাম ল'ব পাৰি। শেহতীয়াকৈ মালিনী গোস্বামীৰ দ্বাৰা পাঠসমীক্ষিত অনুদিত আৰু ব্যাখ্যাত ইতিপূৰ্বে অপ্ৰকাশিত ষষ্ঠিকা

দাসৰ মনোৰম ৰচনা চিন্তামোদকাব্য আনন্দৰাম বৰুৱা ভাষা-কলা সংস্কৃত সঙ্ঘই ছপাই উলিয়াইছে (১৯৯৩)।

প্ৰাচীন কালৰে পৰা কামৰূপ দেশত গুৰুকুল শিক্ষাৰ প্ৰচলন আছে। বিদ্যোৎসাহী ৰজা আৰু প্ৰতিপত্তিশালী ভূমিপতিসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত এনে গুৰুকুল সমূহ চলি আছিল। কেতিয়াবা অৱস্থাপন্ন বিদ্যানুৰাগী অধ্যাপক একোজনেও নিজৰ তত্ত্বাবধানত স্বাধীনভাৱে একোখন শিক্ষানুষ্ঠান গঢ়ি তুলিছিল। এনে গুৰুকুলবোৰ সাধাৰণতে আবাসিক আছিল। এনে পাঠশালাবোৰত যে নিৰ্দিষ্ট পাঠ্যক্ৰম আছিল তাক গুৰুচৰিতকথাৰ পৰা জনা যায়। মহেন্দ্ৰকন্দলি, ৰাজেন্দ্ৰ অধ্যাপক, অমৰেন্দ্ৰ অধ্যাপক আদি প্ৰসিদ্ধ শিক্ষকৰ অধীনত শিক্ষা লাভ কৰি শংকৰদেৱ আদিৰ দৰে প্ৰতিভাশালী ছাত্ৰই সংস্কৃত সাহিত্য-সাগৰ মথি অমৃত ভাগেৰে জাতিক অমৰ কৰি থৈ গৈছে। আহোম ৰাজত্বৰ অৱসানৰ পিছত ইংৰাজ শাসনৰ আৰম্ভণিৰ কালছোৱাতো চতুৰ্পাঠী বা ছাত্ৰশালা বোৰৰ দ্বাৰা এনেদৰেই সংস্কৃত শিক্ষা অব্যাহতভাৱে অসমত চলি আছিল। তদুপৰি প্ৰায়বোৰ পৰিয়ালতে ল'ৰাইতক সংস্কৃত পঢ়ুৱাবলৈ অভিভাৱকে সংস্কৃত পণ্ডিত ধৰি দিছিল। আনন্দৰাম বৰুৱাই শিশুকালতেই ঘৰুৱা শিক্ষক হৰগোবিন্দ শৰ্মা আৰু কালিকান্ত শৰ্মাৰ তত্ত্বাবধানত ঘৰতে সংস্কৃত ব্যাকৰণ আৰু সাহিত্যৰ পাঠ লৈছিল আৰু সিয়ে আনন্দৰামৰ পৰৱৰ্তী বিদ্যায়তনিক জীৱনৰ ভেটি আছিল।

১৮৩৫ চনত গুৱাহাটীত প্ৰথম উচ্চ ইংৰাজী স্কুল গৌহাটী চেমিনাৰী প্ৰতিষ্ঠা হোৱাৰ সময়ত, ১৮৯২ চনত চিলেটত মুৰাৰিচান্দ কলেজ আৰু ১৯০১ চনত কটন কলেজ প্ৰতিষ্ঠা হোৱাৰ সময়তো অনুষ্ঠানবোৰত সংস্কৃত বিষয় শিকোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। আনহাতে অসমৰ শিক্ষাসদী নাগৰিকৰ উদ্যোগত সংস্কৃতৰ চৰ্চাৰ বাবে সুৰমা ভেলি বোৰ্ড আৰু অসম ভেলি বোৰ্ড নামে দুখন বেচৰকাৰী পৰিষদ গঠন কৰা হৈছিল। কিন্তু ভাৰতৰ আন ঠাইৰ দৰে অসমত সংস্কৃত শিক্ষাৰ সুস্থ পৰিবেশ আৰু প্ৰণালীবদ্ধ শিক্ষাব্যৱস্থা নথকা দেখি তেতিয়াৰ অসমৰ শিক্ষাধিকাৰ লৰ্ড কানিংহামে সংস্কৃত শিক্ষাৰ পুনৰ্গঠন সম্পৰ্কে চিন্তা কৰিবলৈ মুৰাৰিচান্দ কলেজৰ সংস্কৃত বিভাগৰ প্ৰধান অধ্যাপক বনমালী বেদান্ততীৰ্থক বিশেষ দায়িত্ব দিয়ে। কানিংহামৰ অনুমোদন সাপেক্ষে বেদান্ততীৰ্থৰ পৰামৰ্শ মৰ্মে দুয়োখন পৰিষদ চামিল কৰি অসম সংস্কৃত সংস্থা নামেৰে এটি প্ৰতিনিধিত্বমূলক সংস্থা ১৯২৫ চনত গঠন কৰা হ'ল আৰু সংস্কৃত শিক্ষাৰ সংগঠনৰ বাবে চিন্তা চৰ্চা কৰিবলৈ আৰু কাৰ্যপন্থা হাতত ল'বলৈ সংস্থাৰ ওপৰত দায়িত্ব দিয়া হ'ল। সংস্থাৰ অধীনত সংস্কৃত শিক্ষা সংগঠন সমিতিৰ প্ৰথমখন বৈঠক চেপ্তেম্বৰ মাহত বহে আৰু অসম সংস্কৃত সংস্থাৰ সংবিধান প্ৰস্তুত আৰু অসমসংস্কৃত ব'ৰ্ড নামৰ ইয়াৰ কাৰ্য্যকৰী সমিতি গঠন কৰা হয়। সংস্থাৰ এই কাৰ্য্যকৰী সমিতি খনেই পিছলৈ অসম সংস্কৃত ব'ৰ্ড নামেৰে চৰকাৰী কাৰ্য্যবিভাগলৈ ৰূপান্তৰিত কৰি অসমৰ শিক্ষাধিকাৰৰ তলত তাক স্থাপন কৰা হয়। প্ৰথম অৱস্থাত ব'ৰ্ডৰ উদ্যোগত অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ এক সবল

শ্ৰোত পৰিলক্ষিত হৈছিল। কিন্তু ১৯৪৭ চনত ভাৰত বিভাজনৰ সময়ত চিলেটত অৱস্থিত একমাত্ৰ সংস্কৃত কলেজখন, তাৰ সুবৃহৎ পুথিভঁৰাল আৰু ভালেমান সংস্কৃত টোল পূৰ্ববঙ্গৰ লগত চামিল হ'ল। সংস্থা আৰু ব'ৰ্ডৰ প্ৰাথমিক প্ৰচেষ্টাৰ ফলৰ পৰা অসমবাসী এনেদৰেই বঞ্চিত হ'ল যদিও পাৰম্পৰিক শিক্ষা ব্যৱস্থা তথা প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্য সংস্কৃতিৰ অধ্যয়ন অধ্যাপনা আৰু গৱেষণাৰ প্ৰসাৰত অসম সংস্কৃত ব'ৰ্ডে তেতিয়াৰে পৰা বিশেষ তত্ত্ববধান লৈ আহিছে। ব'ৰ্ডৰ তৰফৰ পৰা কেইবাখনো মূল্যবান গ্ৰন্থ ছপা কৰি উলিওৱা হৈছে। তাৰ ভিতৰত কামৰূপী পণ্ডিতৰ অপ্ৰকাশিত টীকাৰে সৈতে কাব্যাদৰ্শ আৰু অপ্ৰকাশিত তাৎপৰ্য্য সন্দীপীকা টীকাৰে সৈতে প্ৰয়োগবত্ৰমালা ব্যাকৰণ, প্ৰকামকামৰূপম্ আদি গ্ৰন্থ উল্লেখযোগ্য।

ব'ৰ্ডৰ আন এটি প্ৰশংসনীয় কাম হৈছে এয়ে যে ১৯৭৯ চনৰ পৰা ব'ৰ্ডে প্ৰাচ্যভাৰতী নামে ছয়মহীয়া সংস্কৃত আলোচনী এখন প্ৰকাশ কৰিবলৈ লয়। প্ৰথম সংখ্যা মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাৰ আৰু পৰৱৰ্তী সংখ্যাবোৰ ব'ৰ্ডৰ সচিব নৰেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাৰ সম্পাদনাত প্ৰকাশ পায়। প্ৰাচ্য ভাৰতীত প্ৰধানকৈ সংস্কৃতত ৰচনা কৰা মৌলিক কাব্য কবিতা উপন্যাস, আদি আৰু গৱেষণামূলক প্ৰবন্ধ প্ৰকাশ কৰা হৈছিল। এই পত্ৰিকাত প্ৰকাশ পোৱা মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীৰ সৌম্যৰ বৰ্ণনম্, কামৰূপবৰ্ণনম্, লক্ষ্মীনাথ শৰ্মাৰ কংসবধম্, দেৱদামোদৰগুৰু, ৰামপ্ৰসন্ন ভট্টাচাৰ্য্যৰ বিশ্বকবিশতকম্, বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰীৰ অৱিনাশী আদি মৌলিক ৰচনা অতি নিপুণ কবিকৰ্ম বুলি ক'ব পাৰি। এই যুগৰ এই প্ৰান্তৰ অনেক পণ্ডিতৰ দ্বাৰা প্ৰণীত বিজ্ঞান, দৰ্শন, সাহিত্যতত্ত্ব সম্বন্ধীয় চিন্তাগধুৰ প্ৰবন্ধ প্ৰাচ্যভাৰতীত সোমাই আছে। আধুনিক যুগত সংস্কৃত চৰ্চাৰ এইবোৰ মূল্যবান নিদৰ্শন।

তদুপৰি এই প্ৰান্তৰ ভালেকেইজন গবেষকৰ গবেষণামূলক প্ৰবন্ধ বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সংস্কৃত পত্ৰিকাত বৰ্তমানো প্ৰকাশ পাই আছে। সেইসকলৰ ভিতৰত অশোক কুমাৰ গোস্বামী, অপূৰ্ব চন্দ্ৰ বৰঠাকুৰীয়া, ৰাজেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা, বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী, মুকুন্দমাধৱ শৰ্মা, মৈত্ৰেয়ী বৰা, সুজাতা পুৰকায়স্থ, মালিনী গোস্বামী আদিৰ গবেষণা প্ৰবন্ধই অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ পৰম্পৰা যে অব্যাহত আছে তাক প্ৰমাণ কৰিছে।

বৰ্তমানো অসমত বিৰাশীখন সংস্কৃত টোলে বিভিন্ন ঠাইত সংস্কৃত শিক্ষা প্ৰসাৰত অৰিহণা যোগাই আছে। বিদ্যালয় মহাবিদ্যালয় আৰু বিশ্ববিদ্যালয়ত উচ্চ মাধ্যমিক, উচ্চতৰ মাধ্যমিক, স্নাতক আৰু স্নাতকোত্তৰ পৰ্যায়ত সংস্কৃতৰ পাঠদান চলি আছে। নলবাৰী সংস্কৃত কলেজ আৰু গুৱাহাটীৰ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ চৰকাৰী সংস্কৃত কলেজে স্নাতক পৰ্যায়লৈকে সংস্কৃত ভাষাৰ বিভিন্ন শাখাৰ অধ্যয়ন অধ্যাপনা অব্যাহত ৰাখিছে। তদুপৰি পঞ্চকন্যা সংস্কৃত কেন্দ্ৰ, লোকভাষা প্ৰচাৰ সমিতি আদি বেচৰকাৰী অনুষ্ঠানে সংস্কৃত ভাষাৰ উন্নতিৰ হকে এই প্ৰান্তত অহৰহ কাম কৰিছে। অতি মহৎ উদ্দেশ্য আগত ৰাখি ১৯৮৯ চনত স্থাপিত হোৱা আনন্দৰাম বৰুৱা ভাষা-কলা-সংস্কৃতি সংস্থাই সংস্কৃতৰ গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন, সম্পাদনা, প্ৰকাশন আদি কামত

আগ ভাগ লৈ সংস্কৃত চৰ্চাৰ বাট সুগম কৰিছে।

এনেদৰে ইংৰাজী শিক্ষাৰ বহল প্ৰচলনৰ দিনতো আৰু পশ্চিমীয়া সংস্কৃতিয়ে ভাৰতীয় ভাৱ চিন্তা আৰু কাৰ্য্যত প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ পেলোৱাৰ সময়তো ভাৰতবৰ্ষৰ পূৰ্ব প্ৰান্তৰ, আৰ্য্যোঁতৰ জনজাতিৰে পূৰ্ণ এই সৰু প্ৰদেশখনত এতিয়াও সংস্কৃত ভাষা সাহিত্যৰ চৰ্চাৰ যোগেদি ভাৰতীয় সাহিত্য সংস্কৃতি আৰু ভাৱ-আদৰ্শৰ অধ্যয়ন গৱেষণা আৰু চৰ্চা যে অব্যাহত আছে ই এটি শুভ লক্ষণ। সংস্কৃতৰ ভৱিষ্যৎ দ্ৰষ্টা আনন্দৰাম বৰুৱাই এসময়ত কৈছিল— 'I hope the day is not distant when our countrymen will care more for our home literature than they now do for Shakespeare and Bacon-for Addison and Johnson .আৰু সেই শুভদিন যে সমাগত তাত কোনো সন্দেহ নাই।

পৰিশিষ্ট

অসমত ওপজা কেইজনমান মহামনীষীৰ নাম নোলোৱাকৈ অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ইতিহাস সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰি। এই সকল বৰেণ্য পুৰুষে সংস্কৃত ভাষাত হয়তো কোনো গ্ৰন্থ এৰি থৈ যোৱা নাই, কিন্তু অসমত থাকি ইংৰাজী বা আন ভাৰতীয় ভাষাৰ মাধ্যমেৰে দৰ্শন, বিজ্ঞান, কাব্য আদি বিভিন্ন বিষয়ৰ যি চিন্তা-সম্ভাৱ এৰি গৈছে সি কেৱল ভাৰতীয় সাহিত্যৰে নহয় বিশ্ব সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰতো মূল্যবান সংযোজন বুলি স্বীকৃত হৈছে। তেনেসকল পণ্ডিতৰ ভিতৰত বাধানাথ ফুকন, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ আদি বিশ্ববৰেণ্য চিন্তাবিদো আছে।

ঘোৰহাটৰ বাধানাথ ফুকন (১৮৭৫-১৯৬৪) ভাৰতীয় দৰ্শনৰ গৱেষক। তেখেতে সাংখ্য দৰ্শন (১৯৪৯), বেদান্ত দৰ্শন (১৯৫১), শ্ৰীমদ্ভগবদ্ গীতা (১৯৫২), কথাবে উপনিষৎ (১৯৫৪), বিজ্ঞানৰ সিপাৰে (১৯৫২), জন্মান্তৰ বহন্য (১৯৫৭), *The Theory of Rebirth* (১৯৬২) *Sankhya karika of Isvarakrishna* (১৯৬২) আদি গ্ৰন্থ আৰু অসমীয়া ইংৰাজীত ভাৰতীয় বড়দৰ্শনৰ ওপৰত ভালেমান প্ৰবন্ধ লিখি থৈ যায়। ফুকনে আধুনিক বিজ্ঞানৰ আপেক্ষিকতাবাদ, আনৱিকবাদ আদিৰ লগত সাদৃশ্য দেখুওৱাৰ চলেৰে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ কিছুমান মৌলিক তত্ত্ব সহজভাৱে বুজাই দিছে। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিভিন্ন মতবাদৰ মাজত যে এক সময়স্বৰ ভাব আছে তাক ফুকনে প্ৰতিপন্ন কৰিছে আৰু দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ নিবিড় সম্পৰ্কক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। গীতা, উপনিষদ আৰু ব্ৰহ্মসূত্ৰ এই প্ৰস্থানত্ৰয়ীৰ ওপৰত শুক্ল দি ভাৰতীয় দৰ্শনৰ মূল তত্ত্ব বস্তু নিকাশ কৰাটোত ফুকনৰ চিন্তাই মনোনিবেশ কৰিছে।

আন এজন বিশ্ব বৰেণ্য পণ্ডিত কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ (১৮৯৮-১৯৮২) ৰ জীৱন জোৰা সংস্কৃত সাধনাৰ ফলক্ৰতিত তিনিখন মহৎ গ্ৰন্থৰ সৃষ্টি হৈছে। তেখেতৰ *Naisadhacarita of Sriharsa* নামৰ গ্ৰন্থখন ১৯১৭ চনত পুনাৰ ডেকান কলেজে প্ৰকাশ কৰে। প্ৰকাশিত অপ্ৰকাশিত প্ৰায় এঘাৰটা টীকাৰ আলমত সন্দিকৈয়ে নৈষধচৰিতৰ পাঠ সংসোধন কৰি পাঠ যুগুতাইছে, তাৰ টোকা সহিত ইংৰাজী অনুবাদ আগবঢ়াইছে। *নৈষধচৰিত*ৰ দৰে এখন জটিল প্ৰেৰাসক কাব্য প্ৰথমবাৰৰ বাবে অনুবাদ কৰি সন্দিকৈয়ে বিশ্বজোৰা খ্যাতি লাভ কৰে। তাৰ পিছত ১৯৪৭ চনত *Yasastilaka and Indian culture* নামৰ গ্ৰন্থত সোমদেৱৰ যশস্তিলকৰ মূল্যায়ন আৰু তাৰ ভিত্তিত সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়ন আগবঢ়াইছে। ভাৰতীয় সামাজিক ইতিহাসৰ ই এক পৈনত অধ্যয়ন। ১৯৭৬ চনত প্ৰকাশ পোৱা *Pravarasena's Setubandha* ত অনুবাদ আৰু টোকা সহকাৰে সেতুবন্ধৰ মূল্যায়ন কৰা হৈছে আৰু সেতুবন্ধৰ আলমত ৰামকথা আশ্ৰিত সংস্কৃত সাহিত্যৰ

ওপৰত গভীৰ অধ্যয়ন আগবঢ়োৱা হৈছে। কলেবৰ পুষ্ট তিনিওখন গ্ৰন্থৰ ভাষা গাভীৰ্যপূৰ্ণ আৰু বিদ্বজ্জনোপযোগী বুলি ক'ব পাৰি।

তেনে আন এজন সংস্কৃতজ্ঞ লোক হৈছে তীৰ্থনাথ শৰ্মা (১৯১১-১৯৮৬)। শিক্ষাবিদ শৰ্মাৰ সংস্কৃত জ্ঞানে অসমীয়া সাহিত্যক উপকাৰ কৰি গৈছে। তেখেতৰ ভক্তিবাদ (১৯৭৭) ভক্তিতত্ত্বৰ মৌলিক তত্ত্ব প্ৰতিপাদক গ্ৰন্থ। সকলো সংস্কৃত উৎসৰ অনুমোদন সাপেক্ষে শৰ্মাই গ্ৰন্থখনত ভক্তিৰ সংজ্ঞা, স্বৰূপ, প্ৰকাৰ, ফল আদিৰ সামগ্ৰিক আলোচনা আগবঢ়াইছে। উপনিষদ অষ্টকৰ প্ৰথম ভাগত ঈশ, কেন, কঠ, প্ৰশ্ন এই চাৰিখন উপনিষদৰ টোকা সহিত অনুবাদ পোৱা যায়। তেখেতৰ সাহিত্যবিদ্যা পৰিক্ৰমাত ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰতিষ্ঠিত মতবাদ সমূহৰ বিশদ আলোচনা আছে। একেদৰে গোলাপ চন্দ্ৰ শাস্ত্ৰীৰ উপনিষদৰ কথামৃতত অন্তৰ্ভুক্ত টোকা, ব্যাক্যৰে সৈতে এঘাৰখন উপনিষদ অসমীয়া অনুবাদ পোৱা যায়। সকলো শ্ৰেণীৰ পাঠকৰ বাবে গ্ৰন্থখন বিশেষ উপকাৰী।

খগেন্দ্ৰ নাথ শাস্ত্ৰীয়ে (১৯৯০-১৯৯১) সংস্কৃত প্ৰবেশ ব্যাকৰণ, বাজেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্যই (১৯০৯-১৯৯২) সংস্কৃত ব্যাকৰণ প্ৰবেশিকা, গিৰিধৰ শৰ্মাই অমৰেন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে (১৯১৭-১৯৯১) ভাষা কৌমুদী, বানী স্তবকম, বাণী ব্যাকৰণম্ আদি গ্ৰন্থৰ দ্বাৰা সংস্কৃত ভাষা চৰ্চাৰ ক্ষেত্ৰত অবিহণা যোগাইছে।

যোগীৰাজ বসু (১৯১১-১৯৭৬) অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ক্ষেত্ৰত আন এটি স্মৰণীয় নাম। বেদ আৰু বেদান্তত ব্যুপস্থি থকা এইজন পণ্ডিতে বেদৰ পৰিচয় (অসমীয়া আৰু বাংলা) *Studies in vedic culture, Ancient India culture and civilisation of the vedic Age, India in the age of the Brahmanas*, বেদান্ত দৰ্শন আদি কৰি দহখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি থৈ যায়। পুৰাণবেত্তা ৰজনীকান্তদেৱ শৰ্মাই (১৯১২-১৯৯১) বিশাখাদত্তৰ *মুদ্ৰাবাক্সস* আৰু কৌটিল্যৰ *অৰ্থশাস্ত্ৰ* অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰি উলিয়ায়। এই সমূহৰ উপৰিও অসমীয়া ভাষাত সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ বিস্তৰ চৰ্চা অসমত হৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ অসমীয়া অনুবাদ, সংস্কৃত কাব্যবস্তুৰ পুনৰ্কথন, সংস্কৃত কাব্যৰ সমীক্ষাত্মক আলোচনা আদিয়েই প্ৰধান। দ্ৰষ্টব্য মালিনী গোস্বামী, অৰ্দ্ধশতিকাৰ অসমীয়া ভাষাত সংস্কৃত চৰ্চা, গৰীয়সী, আগষ্ট ১৯৯৭।

প্ৰসঙ্গ আৰু টোকা

প্ৰস্তাৱনা :

- ১। শতপথ ব্ৰাহ্মণ, ৪.১
- ২। দ্ৰষ্টব্য মুকুন্দমাধৱ শৰ্মা, *Inscriptions of Ancient Assam, Gauhati University, 1978* পৃ : ০১-০২
- ৩। B. K. Boruah, *A cultural History of Assam, P.6*
- ৪। দ্ৰষ্টব্য H. K. Barpujari, ed. *The Comprehensive History of Assam*
সতেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা, অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত, পৃ ১৩
- ৫। শ্লোক সংস্কৃতক আমি লিখিবাক ভাল জানি
তথাপি কৰিলো পদবন্ধ।
স্ত্ৰী-শূদ্ৰ আদি যত মিলোক পৰম তত্ত্ব
বিশ্বাসত মিলোক আনন্দ।। মধ্যদশম।।

প্ৰথম অধ্যায়

- ১। কৰতোয়াং সমাপ্তিত্য যাবদিকৰবাসিনীং।
উত্তৰস্যাং কঞ্জগিৰিঃ কৰতোয়া তু পশ্চিমে।।
তীৰ্থশ্ৰেষ্ঠা দিঙ্কুনদী পূৰ্বস্যাং গিৰিকন্যকে।
দক্ষিণে ব্ৰহ্মপুত্ৰস্য লাক্ষায়াঃ সঙ্গমাবধি।।
কামৰূপ ইতি খ্যাত সৰ্বশাস্ত্ৰেষু নিশ্চিতঃ।। ১১.১৭-১৮
- ২। কালিকাপুৰাণ ৫১.৭৬-৭৭
- ৩। ত্ৰিংশদ যোজনবিস্তীৰ্ণম্ দীৰ্ঘেন শতযোজম্।
কামৰূপং বিজানীহি ত্ৰিকোণাকাৰমুত্তমম্।। পূৰ্ব, ১১.২১
তুলনীয় কালিকাপুৰাণ, ৫১, ৭৭-৭৮
- ৪। Allhabad stone Pillar Inscription, text line 22, *Select Innscription, 1965, p. 265*
- ৫। কৰতোয়া সদানীৰা বহদা শীতবাহিনী'.....অমৰকোষ।
- ৬। M. M. Sharma, *Inscriptions of Ancient Assam, pp 0.3-0.5*
- ৭। ভগদত্তো মহিপালঃ সেনামক্ষৌহিনীং দদৌ।
তস্য চীনেঃ কিৰাটেশ্চ কাঞ্চনৈৰিৰ সংবৃতম্।। উদ্যোগ, ২৬.১৫
- ৮। মহাভাৰত, দ্ৰোণপৰ্ব, অধ্যায় ২৫-২৮।
- ৯। *Inscriptions of Ancient Assam, P. 0.8*

- ১০। মহাত্মনস্তস্য অৱয়ে ভগদত্ত-পুষ্পদত্ত-বজ্জদত্ত প্রভৃতিষু ব্যতিতেষু বহু
মেকপমেষু মহৎসু মহীপালেষু..... ইত্যাদি হৰ্ষ চৰিত ৭ম উচ্ছাস।
- ১১। গজেন পাণ্ডুপঞ্চালান ব্যধমত পৰ্বতেশ্বৰ। দ্রোণ ২৬. ৩৩
—সুপৰ্বা পৰ্বতপতিৰ্গিন্যো বৈৰস্বক্ষয়ম্ । দ্রোণ. ২৭. ৫৩
- ১২। এবং বহুবিধান দেশান বিজিত্য পরনামজঃ। বসু তেভ্য উপাদায়
লৌহিত্যমগমদ্বলী।। ২৯. ২৪।।
- ১৩। দ্রষ্টব্য Inscriptions of Ancient Assam, p. 0.4
- ১৪। 'পাৰলৌহিত্যকম্ কামৰূপে লৌহিত্যক নদ পাৰভূম্'
- ১৫। পৃষ্ঠা ৭
- ১৬। 'কামৰূপে চ গ্রামাণাং নৱলক্ষাঃ প্রকীৰ্তিতা ঃ'
—মহেশ্বৰ খণ্ড, অধ্যায় ৩৯।
- ১৭। IAA, P.07
- ১৮। A Social History of Kamarupa, pp. 100-103
- ১৯। Anundoram Borooah, Ancient Geography of India, p.67
- ২০। এই সন্দৰ্ভত মুকুন্দমাধৱ শৰ্মাৰ অভিমত দ্রষ্টব্য, Inscription of Ancient
Assam, p.10.
- ২১। ৰাজতৰঙ্গিনী, ২. ১৪৭-১৫০, ৩.৯-১০ ৪.১৭২
- ২২। This invasion of Kamarupa possibly took place in the time of
king Harsapala of pala dynasty, IAA, p.12
- ২৩। তস্য জিতকামৰূপাদিবিষয়বিনিবৃত্তমানসম্পাদ্য ঃ মহীমানমাপ ন নৃপঃ
যতমানস্য প্রজাভিবক্ষণার্থম্। ৩.৪৭
অভয়দমনা বিলপোদিতমন্যুমৃতসমস্তলোকা
তদেতদন্তনা বিগ্রহনির্জিতকামৰূপভূত। ৪.৭।
- ২৪। এন. এন. দাসগুপ্তৰ পৰা মুকুন্দমাধৱ শৰ্মাই দিয়া উদ্ধৃতি, IAA. P. 012
- ২৫। Journal of Assam Research Society, vii. 1. p. 19
- ২৬। দ্রষ্টব্য উক্ত গ্রন্থ, পৃঃ ১৪-১৮
- ২৭। B.K. Baruah, A Cultural History of Assam p.6.
B.K. Kakati,
- ২৮। কবিৰাজ চক্ৰৱৰ্তী যাৰ পৰ নাম
শাস্ত্ৰত নিপুণ বিপ্র গুণে অভিৰাম।
যাতহন্তে শাস্ত্ৰ পঢ়ি ৰুদ্ৰসিংহ ৰাই
পণ্ডিত ভৈলন্ত নানা শাস্ত্ৰতত্ত্ব পাই।।
শকুন্তলা কাব্য, পদ ১০৫৬।।

দ্বিতীয় অধ্যায়

- ১। আনন্দাশ্রম সংস্কৃত পুস্তকমালা, ১৮৯৪, ১৯১৩।
- ২। হস্তাযুৰ্বেদ, ১.১.৩৯, ১.১.১৬ ইত্যাদি।
- ৩। Journal of Bengal Original Research Society Vol. vi, p. 317
- ৪। H. K. Barpujari ed. The Comprehensive History of Assam,
Voli, p. 272
- ৫। ৰাৰাহীমাত্মনোনেন্তুমৰনবিধাৱস্থিতস্যানুকপাং
যস্য প্রাগ্দন্তকোটিং প্রলয়পৰিগতা শিশিয়ে ভূতধাত্রী।।
স্নেহেৰুদ্বিজ্যমানা ভূজযুগমধুনা সংশ্রিতা ৰাজমূৰ্তেঃ।
স শ্ৰীমদ্বন্ধুভূত্যশ্চিবমৰতু মহীং পাৰ্থিৱোহৰন্তিবৰ্মা।।
- ৬। The Comprehensive History of India, vol I. p. 275.
- ৭। উক্তগ্রন্থ, পৃঃ ২৭৫
- ৮। উক্ত প্রসঙ্গ
- ৯। মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী, অসমীয়া সংস্কৃতি, পৃ. ৩৯
- ১০। পি. চি. বাগচী, অকুলবীৰতত্ত্ব, পাতনি, পৃঃ ৩
- ১১। History of Buddhism in India, p. 227. Comprehensive History of
Assam p. 278
- ১২। The Comprehensive History of Assam, vol I . p. 278
- ১৩। B. Bhattacharya, Introduction to Buddhist Esoterism, p. 7^E
- ১৩। ক. Comprehensive History of Assam vol I. p.
- ১৪। N.R. Sharma, The kamarupa School of Dharmasastra, p.8
- ১৪। ক উক্ত গ্রন্থ
- ১৫। কোনো কোনো গ্রন্থৰ আনুমানিক সময় মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীয়ে ঠিৰ কৰিছে,
দ্রষ্টব্য কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ শাখা, চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালংকাৰ স্মৃতিগ্রন্থ
পৃঃ ১৮৪-২১৯

তৃতীয় অধ্যায়

- ১। সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাই ১৩০০ খৃষ্টাব্দৰ পৰা ১৮৩০ লৈকে মধ্যযুগ বুলি ধৰিছে। দৃষ্টব্য অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত, পৃ : ১৩
- ২। P.C. Chowdhury, The History of Civilisation of the people of Assam to the 12th century A.D., p. 381
- ৩। তুলনীয় প্রভুমীশমনীশমশেষগুণম্
গুণহীনমহীসগৰাভবনম্
বৰ্ণনির্জিত দুর্জয়দৈত্যপুৰম্
প্রণমামি শিৰং শিৰ কল্পতকম্।
- ৪। গুরু-চৰিত কথা, দফা
- ৫। শ্রীশুক্লদেব ভূপাল বচসা লিখতি স্ফুটম্।
সটীক গীতগোবিন্দং শ্রীৰত্নাকৰ কন্দলী।।
- ৬। A catalogue of Sanskrit Manuscripts at the D.H.A.S ed. P.C. Chowdhury Ms No. 186E/1085
- ৭। উক্ত প্রসঙ্গ, Ms No. 161 E
- ৮। Malinee Goswami, Gadadhara, A Commentator on Candi from Assam, Gauhati University Journal of Arts, vol. xxxvi, pp.65-68
- ৯। দৰং ৰাজবংশাৱলী পদসংখ্যা ৬০৫-৬০৬
- ১০। হাৰ্ভেলিখা পুথিৰ পৰা মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীয়ে দিয়া উদ্ধৃতি, চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালংকাৰ স্মৃতিগ্রন্থ, পৃ ১১০
- ১১। যোগিনীতন্ত্র ১৯৮২ পাতনি।
- ১২। প্রাগজ্যোতিষ, পৃ. ১০০
- ১৩। N. R. Sharma, The Kamarupa School of Dharmasastra, pp 96.
- ১৪। উক্ত প্রসঙ্গ
- ১৫। চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালংকাৰ স্মৃতিগ্রন্থ পৃ ১৯৪-১৯৫
- ১৬। পীতাম্বৰেণ গুণসুৰমন্দিৰেণ
কামেশ্বৰীচৰণ বেণু পৰায়ণেন।
লৌহিত্যদক্ষিণকূলেপিসমুদভৱেন
ভূয়াং কৃত্ত কৃতিমুদে ৰুচিবো নিবন্ধঃ।।
- ১৭। পীতাম্বৰেণ লৌহিত্যদক্ষকূল নিবাসিনা

কৃতোহয়ং সংগ্রহোভূয়াদ্ভূতয়ে বিদুষাংমুদে।।

- ১৮। পদ্মনাথ ভট্টাচার্য্য, কামৰূপ শাসনাৱলী, পৃ ৮৫ মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী, চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালংকাৰ স্মৃতিগ্রন্থ পৃ: ২০৫
- ১৯। বত্ৰপীঠাপধিপশ্রীমজ্জল্লিশেশ্বৰ সন্নিধৌ মাঘে মাসি সিতেপক্ষে গ্রহাঃ সম্পূৰ্ণমগাত্।
শাকে দিগগজশং কৰাক্ষি শৰজনমাস্যেন্দুভিঃ
সন্মিতে ভূখণ্ডে জনতার্থিহাৰিয়শযঃ শ্রীধর্মদেৱস্য চ।
বৈকুণ্ঠ্যপুৰে পুৰফৰিপুৰৱন্দীশ্বৰে নেক্ষিতে।
চক্রে বৎসৰ ভাস্কৰম্ বুধমুদে সিদ্ধান্তমিশ্রঃ কৃতি।।
- ২০। M. R. Shastri, M. M. Damodaramisra, Journal of Gauhati University, 1954-56.
- ২০। ক উক্ত প্রসঙ্গ
- ২১। পুৰুষোত্তম ভট্টাচার্য্য, অসমত জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান, চন্দ্ৰকান্ত স্মৃতিগ্রন্থ, পৃ: ১৫৮
- ২২। উক্ত প্রসঙ্গ
- ২৩। শাস্ত্ৰী আৰু চৌধুৰী সম্পাদিত, স্মৃতিজ্যোতিসাৰ সংগ্রহ পৃ: ১৬৩
- ২৪। Sarbeswar Rajguru, Medieval Assamese Society, p. 396
- ২৫। Ms. No. 29E/844 Catalogue of Sanskrit Manuscripts D.H.A.S
- ২৬। Ms. No. 17E/110
- ২৭। Ms. No. 21E/244
- ২৮। The Comprehensive History of Assam, vol iii.

চতুর্থ অধ্যায়

- ১। ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যই কাশীত অনুষ্ঠিত সৰ্বভাৰতীয় পণ্ডিত গোষ্ঠী সন্মিলনত পাঠ কৰা আৰু মেদিনী চৌধুৰীয়ে অনন্য প্রান্তৰ পৃষ্ঠা ৯ত উদ্ধাৰ কৰা শ্লোক।

০০০

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

